

SÖYLEMSEL EGEMENLİK İLE EYLEMSEL KIRILGANLIK İKİLEMİNDE İNSAN HAKLARI

*Human Rights in the Dilemma Between Discursive Power
and Practical Fragility*

Dr. Öğr. Üyesi Salim ORHAN*

ÖZET

İnsan hakları, söylemsel ve teorik düzlemde egemen bir meşruiyet ve normatif üstünlük kazanmış olmasına rağmen, eylemsel düzeyde süreklilik arz eden bir kırılabilirlik içerisinde varlık göstermektedir. Bu ikilem, kavramın teorik temelleri ve tarihsel gelişimiyle iç içe geçmiş yapısal bir çelişkiye işaret etmektedir. Bu çalışma, insan haklarının söylemsel egemenliği ile pratik düzeydeki kırılabilirliği arasındaki gerilimli ilişkiyi ve bu ikilem içindeki sarkaçsal konumunu incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede, öncelikle insan haklarının tarihsel ve teorik temelleri ele alınmakta; doğal haklar anlayışından modern pozitif hukuk düzenine geçiş sürecinde yaşanan dönüşümler analiz edilmektedir. Ardından, insan haklarının küresel ölçekte nasıl söylemsel bir egemenliğe ulaştığı ve uluslararası hukuk ile kurumlar aracılığıyla nasıl kurumsallaştığı tartışıl-

* Dicle Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı, E-posta: salim.orhan@dicle.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9604-8700.

Makale Geliş Tarihi: 14.07.2025

Makale Kabul Tarihi: 24.08.2025

⇒ **Atıf Şekli:** Salim Orhan "Söylemsel Egemenlik ile Eylemsel Kırılabilirlik İkileminde İnsan Hakları", Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 20/2 (2025):1307-1359.

⇒ Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

maktadır. Son olarak, bu söylemsel hâkimiyete rağmen, insan haklarının eylemsel düzeyde neden ve nasıl kırılanlaştığı; yalnızca kuramsal ve düşünsel nedenler değil, aynı zamanda ulusal ve uluslararası düzeydeki yapısal, siyasal ve ekonomik dinamikler temelinde ele alınmaktadır. Böylece, çağdaş insan haklarının çelişkili doğasına ve yapısına dair kapsamlı bir analiz sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Söylemsel Egemenlik, Eylemsel Kırılma, Norm-Uygulama Çelişkisi, İnsan Hakları Krizi

ABSTRACT

Despite attaining discursive dominance and normative superiority at the theoretical level, human rights continue to exhibit persistent fragility in practice. This dichotomy points to a structural contradiction deeply intertwined with the theoretical foundations and historical development of the concept of human rights. This study aims to examine the tense relationship between the discursive power and the practical fragility of human rights, as well as their oscillating position within this duality. Within this framework, it first explores the historical and theoretical foundations of human rights, analyzing the transformations that took place during the transition from the notion of natural rights to the modern system of positive law. It then discusses how human rights have achieved discursive hegemony on a global scale and have been institutionalized through international law and organizations. Finally, the study investigates why and how human rights remain fragile in practice despite this discursive power, considering not only theoretical and intellectual factors but also the structural, political, and economic dynamics at both national and international levels. In doing so, it offers a comprehensive analysis of the contradictory nature and structure of contemporary human rights.

Keywords: Human Rights, Discursive Power, Practical Fragility, Norm-Implementation Gap, Human Rights Crisis

EXTENDED ABSTRACT

The concept of human rights has attained an unprecedented level of prominence in contemporary times, functioning as a fundamental point of reference across a vast range of spheres—from interpersonal relations to international diplomacy. Almost every claim of injustice is now framed in the language of human rights, making the concept a central subject of inquiry in disciplines as diverse as philosophy, law, political science, and international relations. This widespread usage not only attests to the moral authority and theo-

retical force of the term but also enables human rights discourse to evolve into a dominant discourse that shapes international legal instruments, state policies, civil society movements, and individual demands. Some scholars have even characterized the latter half of the twentieth century and the early decades of the twenty-first as the “age of human rights,” wherein human rights norms have been posited as the foundation of a global value system. Accordingly, human rights discourse today exists not only as a normative legal framework but also as an ethical and political reference point.

Despite this rhetorical dominance, the practical effectiveness of human rights remains markedly fragile. The discursive power of human rights, although built upon strong theoretical legitimacy, has not translated into a corresponding robustness in implementation. The excessive and decontextualized invocation of human rights has led to a dilution of its conceptual clarity, rendering it increasingly vague and routine. As such, the concept is at risk of being reduced to mere rhetoric or a legitimizing device, diminishing both its force and scope. In parallel with this discursive inflation, the practical vulnerability of human rights has remained a persistent feature throughout its historical evolution. Thus, the paradox between discursive prominence and operational weakness constitutes a central tension in the current human rights regime.

Historically, the modern conception of human rights emerged as a reaction to tyranny and authoritarian rule, eventually becoming institutionalized through international legal norms in the post-World War II period. The legal framework of international human rights, in this respect, was formulated as a normative antithesis to fascism and Nazism, drawing upon the accumulated legacy of natural rights struggles. Foundational documents such as the United Nations Charter and the Universal Declaration of Human Rights inaugurated a period of rapid development in the field, leading to the adoption of numerous treaties and legal instruments. However, this expansion has been accompanied by a troubling contradiction: while states affirm their commitment to human rights norms, they often violate or instrumentalize them for political purposes. The impunity surrounding such violations has eroded public confidence in human rights regimes, especially in the context of global democratic backsliding and the rise of populist authoritarianism.

Populist authoritarian regimes, now a haunting presence in global politics, employ various strategies to undermine human rights at the operational level. In recent years, attacks on the rule of law, the weakening of regional human rights mechanisms, and the disregard for

binding international decisions have all contributed to the erosion of institutional and normative confidence in the human rights system. While not all governance systems can be uniformly described as authoritarian, there is a discernible global trend wherein human rights are increasingly marginalized in practice. Nonetheless, the theoretical dominance of human rights remains largely intact—revealing a deepening rift between norm and practice.

One of the structural sources of this fragility lies in the inherent paradox of human rights being primarily addressed to the state. The tension between state sovereignty and human rights norms—although intrinsic to the modern state system—becomes particularly pronounced in certain historical and political contexts. Contemporary global challenges such as heightened security concerns, counter-terrorism strategies, and migration crises have facilitated the expansion of emergency legal frameworks at the expense of ordinary legal protections. This dynamic has allowed for the legitimization of restrictions on rights and has fueled claims about the “end of human rights.”

Given the gap between the normative requirements of human rights law and the political realities of the world, it is essential to understand human rights not merely as a legal category but also as a domain of ongoing socio-political struggle. Human rights are not static or self-implementing; they are continually demanded, redefined, and realized through historical and collective practices. In this regard, human rights may be viewed as an unrealized utopia—a project aimed at securing a dignified life for all. Yet this utopia is not an unattainable ideal; it is a concrete goal that must be approached through practical transformation. Bridging the gap between discursive power and lived experience remains one of the most pressing tasks for the contemporary human rights movement.

This study aims to examine the tension between the discursive power and practical fragility of human rights. It begins by exploring the historical and theoretical foundations of human rights, tracing their emergence and institutionalization in the global order. Subsequently, the paper analyzes the structural and political factors that underlie the persistent vulnerability of human rights in practice. Through this dual lens, the study seeks to illuminate the existential paradox that defines the human rights condition in our time.

GİRİŞ

İnsan hakları kavramı, günümüzde tarihin hiçbir döneminde karşılaşılmadığı ölçüde yaygın bir kullanıma erişmiş; gündelik bireysel ilişkilerden devletler arası ilişkilere dek geniş bir alanda başvurulan temel bir kavram halini almıştır. Neredeyse her türlü “haksızlık” iddiasının karşıt merkezine yerleştirilen insan hakları kavramı, felsefeden hukuka, siyaset biliminden uluslararası ilişkilere uzanan birçok disiplinin inceleme konusu olmuştur. Hiç kuşkusuz kavramın bu denli yaygın kullanımı, onun ahlaki üstünlüğünün ve teorik gücünün göstergesidir. Nitekim insan hakları söylemi, uluslararası hukuk metinlerinden devlet politikalarına, sivil toplum hareketlerinden bireysel taleplere kadar geniş bir alanda hegemonik bir dile dönüşmüştür. Hatta insan haklarının söylemsel egemenliğine dayanarak bazı akademisyenler yirminci yüzyılın ikinci yarısı ile yirmi birinci yüzyılın ilk dönemlerini “insan hakları çağı” olarak tanımlamış ve insan hakları normlarının, küresel bir değerler sistemi oluşturduğunu ileri sürmüşlerdir. İnsan hakları söylemi sadece hukuki bir normatif çerçeve olarak değil, etik ve politik bir referans kaynağı olarak da varlığını sürdürmektedir.¹ Ne var ki, tarihsel süreç içerisinde bir meşruiyet kaynağına dönüşmesine ve söylemsel bir egemenliğe kavuşmasına rağmen, insan haklarının uygulamadaki zafiyeti kalıcı bir biçimde giderilememiştir.

¹ Louis Henkin, 1990 yılında yayımladığı *Haklar Çağı* başlıklı kitabının önsözünde, içinde yaşadığı dönemi “çağımız hakların çağıdır” ifadesiyle nitelendirdikten sonra, insan haklarının artık egemen ve muzaffer bir konuma ulaştığını vurgulamak üzere, “insan hakları, çağımızın fikridir; evrensel kabul görmüş yegâne siyasi-ahlaki fikirdir” sözleriyle devam eder. Louis Henkin, *The Age of Rights* (New York: Columbia University Press, 1990), ix. Henkin’in açık biçimde “insan hakları çağı” kavramını kullanmasının ardından; başka kişiler de ya doğrudan bu ifadeyi kullanmış ya da kavramın ifade ettiği insan haklarının uluslararası bir norm, ahlaki söylem ve politik bir araç olarak küresel ölçekte merkezi bir konuma yerleştiği bir dönemi farklı biçimlerde betimlemişlerdir. Örneğin Samuel Moyn, doğrudan “insan hakları çağı” kavramını kullanmasa da, insan haklarının 1970’lerden itibaren yaygınlaştığını, küresel ölçekte kabul gördüğünü ve dünya çapında merkezi bir konuma yerleştiğini vurgulayarak kavramın ima ettiği anlamları vermektedir. Moyn, insan haklarını, önceki büyük anlatıların ve siyasal ütopyaların geride kalmasının ardından ortaya çıkan “son ütopya” olarak niteleyerek bu yaklaşımını temellendirir. Samuel Moyn, *The Last Utopia: Human Rights in History* (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2010), 1-3.

İnsan haklarının teorik meşruiyetine dayalı olarak gelişen ve güçlenen söylemsel egemenliği, ölçsüz ve bağlamsız kullanıldığında, kavramın belirsizleşmesine, sıradanlaşmasına ve iinin boşaltılmasına neden olabilmektedir. Aynı şekilde, yersiz ve “enfasyonist kullanım”, insan haklarını kimi zaman yalnızca retorik bir unsur, kimi zaman ise salt bir meşruiyet aracı düzeyine indirgemekte; böylece sınırlarını zorlayarak gücünün ve etkisinin de zayıfla(tıl)masına neden olabilmektedir.² Günümüzde kavramsal düzlemdeki bu kullanım biçiminin yol açtığı paradoks ve zafiyetin yanı sıra, tarihsel olarak insan haklarının pratikteki kırılğanlığı hep var olagelmıştır. İnsan haklarının söylemsel egemenliği, uygulamaları güvence altına alamamış; teorik üstünlüğü ise pratikte tam anlamıyla somutlaşmamış ve karşılık bulamamıştır. Bu durum/sorun, insan haklarının teorik ve tarihsel gelişim yapısından da bağımsız değildir. Ancak bu durum, insan haklarının tarihsel süreç içerisinde somut olarak ilerleme yaşamadığı anlamına da gelmemektedir; belki ilerlemenin doğrusal bir çizgi üzerinde olmadığına ve çelişkilerine/diyalektiğine işaret etmektedir.³

Tarihsel gelişim açısından insan hakları, tiranlığa ve iktidar zorbalıklarına karşı verilen mücadelelerin bir sonucu olarak doğmuş ve II. Dünya Savaşı sonrası uluslararası hukuk normları çerçevesinde kurumsallaşmıştır. Bu bağlamda uluslararası insan hakları hukuku ve onun mekanizmaları, doğal haklar mücadelesinin birikmiş mirasını devralarak Faşizm ve Nazizm’in antitezi olarak şekillenmiştir. Nitekim, başta Birleşmiş Milletler Antlaşması ve İnsan Hakları Evrensel Bildirisi olmak üzere, çeşitli hukuk belgeleri uluslararası hukuk ve insan hakları alanında ciddi dönüşümlere yol açmıştır. Bu ilk belgelerden bu yana, insan hakları alanında önemli ilerlemeler sağlayan çok sayıda sözleşme, beyanname ve hukuki çerçeve metni kabul edilmiştir. Ancak, bir yandan devletlerin bu metinlerle insan haklarına bağlılıklarını teyit etmeleri, diğer yandan ise çeşitli siyasi saiklerle bu normları suistimal etmeleri veya hak ihlalleri gerçekleştirmeleri, insan hakları alanındaki en

² Jens T. Theilen, “The Inflation of Human Rights: A Deconstruction”. *Leiden Journal of International Law*, 34/4 (2021): 832, 839.

³ Costas Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu: Yeni Binyılda Eleştirel Hukuk Kuramı*, çev. Kasım Akbaş ve Umre Deniz Tuna (Ankara: Dipnot Yayınları, 2018), 16; Philip Alston, “Does the Past Matter? On the Origins of Human Rights”. *Harvard Law Review*, 126/7 (2013): 2081.

bariz çelişkiyi göstermektedir. Dahası, bu ihlallerin büyük ölçüde yaptırımızsız kalması, insan hakları normlarına duyulan güveni sarsmakta ve kuşuların artmasına yol açmaktadır. Özellikle son yıllarda küresel düzeyde yaşanan demokrasi krizi ve popülist otoriter rejimlerin yükselişi, insan haklarını geri itmiş ve uluslararası hukuk ile insan hakları normlarına yönelik güveni zedelemiştir.

Halihazırda dünya siyasetine bir hayalet gibi egemen olan popülist otoriter rejimler⁴, özellikle eylemsel düzeyde insan haklarını etkisizleştiren çeşitli uygulamalara başvurmaktadır. Son yıllarda kimi devletlerin uluslararası insan hakları mekanizmalarının işlevselliğini zedelemesi, hukukun üstünlüğünü hiçe sayması, bölgesel insan hakları koruma mekanizmalarına saldırması veya onların bağlayıcı kararlarına uymaması, insan haklarının kurumsal gücünü zayıflatmakta ve teorik üstünlüğünü sorgulatmaktadır. Şüphesiz kategorik olarak bütün yönetim sistemlerinin otoriterleştiği ve insan haklarına yönelik tutumlarının aynı olduğu söylenemez. Ancak küresel siyasetin uygulama düzleminde insan haklarının aleyhine bir eğilim olduğu da gözle görülmektedir. Olgusal olarak insan haklarının aleyhine işleyen bu uygulamaya karşın, insan hakları söylem ve teorik olarak hala egemen bir durumdadır.

İnsan haklarının uygulamadaki zayıflığının temel etkenlerinden biri de, insan hakları iddialarının esas muhatabının devlet olmasıyla ortaya çıkan doğal paradokstur; yani devlet egemenliği ile insan hakları normları arasındaki içsel gerilimdir. Bu çelişki ve gerilim, modern insan haklarının ve modern devletin doğasına içkin olsa da, özellikle bazı dönem ve koşullarda daha belirgin hale gelmektedir. Son yıllarda küresel ölçekte artan güvenlik kaygıları, “terörle mücadele” politikaları ve göç krizi gibi dinamikler, devletlerin olağan hukuk rejimlerinden “istisna hali” kurallarına geçişini kolaylaştırmakta; böylece insan hakları kısıtlamalarının ve ihlallerinin meşrulaştırılmasına, insan hak-

⁴ Son yıllarda “popülizm” teriminin anlamı ve kökenlerine ilişkin kapsamlı bir literatür ortaya çıkmıştır. Bu alanda kapsamlı bir değerlendirme sunan Jan-Werner Müller’e göre, siyaseti özgül bir ahlakçı bakış açısından kavramsallaştıran popülizmin özü, çoğulculuğun reddinde yatmaktadır. Popülistler, halk adına konuşma konusunda “ahlaki temelli bir temsil tekele” iddiasında bulunur; bu da siyasal alandaki diğer tüm aktörlerin gayrimeşru olarak damgalanmasına yol açar. Jan-Werner Müller, *Popülizm Nedir?*, çev. Onur Yıldız (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 36.

ları normları ve sisteminin sorgulanır hale gelmesine neden olmaktadır. Bu durumdan hareketle, bazıları “insan haklarının sonu” şeklinde analiz ve nitelemelerde bulunmaktadır.⁵ Ezcümle, insan hakları söylemsel egemenlik ile eylemsel kırılğanlık⁶ ikileminde adeta varoluşsal paradoksunu yaşamaktadır.

İnsan hakları hukukunun gerekleri ile dünya siyasetinin gerçekleri arasında açık bir mesafe bulunmaktadır. Ancak insan hakları yalnızca hukuki bir kategori değil, aynı zamanda bir mücadele alanıdır.⁷ İnsan hakları, yasal metinlerde veya mahkeme kararlarında var olan soyut bir ilkenin ötesinde, sosyo-tarihsel ve siyasal süreçlerde sürekli talep edilmekte, mücadele pratiğiyle varlık bulmakta ve yeniden tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, herkes için onurlu bir yaşamı güvence altına alma

⁵ Stephen Hopgood, *The Endtimes of Human Rights* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2013); Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*.

⁶ Bu çalışmada “eylemsel kırılğanlık” kavramı, insan haklarının teorik düzeyde sahip olduğu normatif üstünlük ve söylemsel egemenliğe karşı, pratikte sıklıkla ihlal edilmesi, etkisizleştirilmesi veya uygulanmaması durumunu tanımlamak amacıyla kullanılmaktadır. Kavram, insan haklarının devlet iktidarıyla kurduğu yapısal gerilimden, ulusal ve uluslararası düzeydeki siyasal bağlamlara kadar uzanan çok katmanlı bir kırılğanlığa işaret etmektedir. İngilizce literatürde yaygın olarak kullanılan “fragility of human rights” (insan haklarının kırılğanlığı) ifadesi yerine, bu çalışmada özellikle pratik düzeydeki zayıflıklara vurgu yapmak üzere “eylemsel kırılğanlık” terimi tercih edilmiştir. Her ne kadar literatürde “insan haklarının eylemsel kırılğanlığı”nın tam karşılığı olarak “practical fragility of human rights” şeklindeki kullanım pek yaygın değilse de; Boaventura de Sousa Santos, klasik insan hakları söylemi ve pratiğinin adaletsizlikleri gidermekteki yetersizliğini ele aldığı çalışmasında “practical fragility” kavramını kullanmıştır. Boaventura de Sousa Santos, “If God Were a Human Rights Activist: Human Rights and the Challenge of Political Theologies Is Humanity Enough? The Secular Theology of Human Rights”. *Law, Social Justice and Global Development Journal*, 1 (2009): 1-42, http://www.go.warwick.ac.uk/elj/lgd/2009_1/santos.

⁷ Philip Alston, modern insan haklarının tarihsel olarak adaletsizliklere karşı verilen mücadeleler sonucunda biçimlendiğini ve bu mücadelenin süreklilik arz eden bir nitelik taşıdığını şu şekilde ifade etmektedir: “Modern insan hakları rejimi, tarihin tanıklık ettiği en derin otoriter çöküşün ve en yıkıcı küresel felaketin kullerinden doğmuştur. Bu rejim, gönülsüzce gerçekleşen sömürgesizleşme süreci, Soğuk Savaş, neo-liberalizm ve günümüzde yükselen popülizm gibi tarihsel dönemlerle hem mücadele etmiş hem de bu dönemler tarafından şekillendirilmiştir. Kararsızlık ve umutsuzluk, hem beyhude hem de öz-yıkıcı bir tutumdur. İnsan hakları mücadelesi kuşkusuz kaybedilmiş bir dava değildir; ancak bu davanın bir gün kesin biçimde kazanılacağı yönündeki düşünce de yanıltıcıdır. Bu mücadele, süreklilik arz eden bir çabadır.” Philip Alston, “The Populist Challenge to Human Rights”. *Journal of Human Rights Practice*, 9/1 (2017): 3–4.

projesi olarak insan haklarının henüz tam anlamıyla gerçekleşmemiş bir ütopya olduğu söylenebilir. Ancak bu ütopya, gerçekleşmesi imkânsız bir rüyadan ziyade, somut olarak ulaşılabilir bir hedef niteliğindedir.⁸ Bu bağlamda, bu hedefe ulaşmanın en somut adımlarından biri, insan hakları pratiğini söylemsel üstünlüğüne yaklaştırmaktır.

Bu çalışma, insan haklarının söylemsel egemenliği ile eylemsel kırılgnlığı arasındaki gerilimli ilişkiyi ya da çelişkiyi ve bu ikilem içerisindeki sarkaçsal konumunu incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, öncelikle insan haklarının tarihsel ve teorik gelişimi ele alınacak; küresel ölçekte nasıl kabul gördüğü, söylemsel bir egemenliğe ve hegemonik bir retoriğe nasıl dönüştüğü ayrıntılı bir biçimde incelenecektir. Devamında ise, bu söylemsel egemenliğe karşın pratik düzeyde ortaya çıkan kırılgnlık ile bu kırılgnlığın ardındaki temel nedenler kapsamlı biçimde analiz edilecektir.

I. İNSAN HAKLARININ TEORİK TEMELLERİ, TARİHSEL GELİŞİMİ VE SÖYLEMSEL EGEMENLİĞE KAVUŞMASI

Günümüzde insan hakları, teorik ve söylemsel düzeyde normatif bir değer ve evrensel bir referans noktası olarak kabul edilmektedir. Bu durum, tarihsel insan hakları mücadeleleri ve birikimi sonucunda oluşmuştur. Ancak insan haklarının tarihsel gelişimi, her zaman doğrusal bir şekilde ilerlememiş; aksine, hak ihlalleriyle iç içe geçmiş, paradoksal ve diyalektik bir süreç olarak yaşanmıştır.⁹ Nitekim son yüzyıl, bir yandan insan haklarının söylemsel düzeydeki egemenliğine ve zaferine tanıklık ederken; diğer yandan, önceki dönemlerle kıyaslandığında çok daha yaygın ve yoğun hak ihlallerine sahne olmuştur. Costas Douzinas, insan haklarının tarihsel gelişimindeki söz konusu paradoksu şu şekilde ifade etmektedir: *“Yirminci yüzyıl insan hakları çağı olsa bile, bu hakların zaferi, en hafif tabiriyle, hayli paradoksaldır. Çağımız, insan hakları ilkelerinin daha önceki ve daha az ‘aydınlanmış’ herhangi bir döneminden daha fazla ihlal edilmesine tanıklık etti. Yirminci yüzyıl toplu katliamlar, soykırımlar, etnik temizlikler yüzyılı ve Holokost çağıdır.”*¹⁰ Başka bir anlatımla, *“hak-takıntılı bu yüzyılda, tarihin*

⁸ Ernst Bloch, *Natural Law and Human Dignity*, trans. Dennis J. Schmidt (Cambridge: The MIT Press, 1987), xxix; Alston, “Challenge to Human Rights”, 3-4.

⁹ Alston, “On the Origins of Human Rights”, 2081; Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, 16.

¹⁰ Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, 16.

herhangi bir noktasında olduğundan çok daha fazla insan hakkı ihlali yaşanmıştır.”¹¹

Bu çerçevede, insan hakları tarihsel olarak, esasen insanlığın maruz kaldığı temel nitelikteki haksızlık pratiklerine bir yanıt olarak toplumsal mücadeleler içinden doğmuştur.¹² Söz konusu haksızlıkların farklı tarihsel dönemlerde aldığı biçimler, insan haklarının bunlara karşı bir anti-tez ve toplumsal tepki olarak dinamik biçimde gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu nedenle insan hakları, zamandan ve bağlamdan bağımsız sabiteler olmaktan ziyade, tarihsel bir nitelik taşır; insan haklarına ilişkin her bir anlayış ya da haklar dizgesi de, ortaya çıktığı tarihsel koşulların özgünlüğü içinde şekillenmiştir ve bu koşullara bağlıdır.¹³ Bununla birlikte, insan haklarının tarihsel niteliği, bu kavramı her şeyi yalnızca kendi dönemiyle sınırlı bir ürün olarak değerlendiren tarihselci yaklaşımlarla ya da hukuk alanında normatif içeriği dışlayan pozitivist anlayışlarla özdeşleştirmek anlamına gelmediği gibi, insan haklarını yalnızca hukukileşmiş ya da yasallaşmış biçimleriyle sınırlamak anlamına da gelmemektedir.¹⁴

İnsan haklarının hem içeriğine hem de felsefi temellendirilmesine ilişkin yaklaşımlar arasında ciddi farklılıklar bulunduğu gibi, bu hakların tarihsel kökenleri ve hangi tarihsel belgelerin bu nitelikte oldukları konusunda da mutlak bir uzlaşıdan söz etmek mümkün değildir.¹⁵ Bu-

¹¹ Douzinas, İnsan Haklarının Sonu, 24.

¹² Mithat Sancar, “Devlet Akli” Kısacasında Hukuk Devleti (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 117.

¹³ Jack Donnelly, Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları, çev. Mustafa Erdoğan ve Levent Korkut (Ankara: Yetkin Yayınları, 1995), 11.

¹⁴ Amartya Sen, “Elements of a Theory of Human Rights”. Philosophy & Public Affairs, 32/4 (2004): 315-356.

¹⁵ Bkz. Mustafa Erdoğan, İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku (Ankara: Orion Kitabevi, 2007), 7-88; Donnelly, Teoride ve Uygulamada, 19-37; Michael Freeman, İnsan Hakları: Disiplinlerarası Bir Yaklaşım, çev. A. Erkan Koca ve Asena Topçubaşı (Ankara: Birleşik Yayınları, 2008), 17-86. Seyla Benhabib, çağdaş düşünce alanında insan haklarının hem felsefi temellendirmesine hem de normatif içeriğine ilişkin derin görüş ayrılıklarının mevcut olduğunu, bu farklılıkları çeşitli düşünürler üzerinden örneklendirerek ortaya koymaktadır. Örneğin Michael Walzer, insan haklarını kültürel çoğulluk karşısında korunabilecek “ince” bir evrensel ahlak katmanı olarak değerlendirirken; Martha Nussbaum, bu hakları, küresel düzeyde makul karşılaşmaların ve dünya-siyasal bir mutabakatın temelini oluşturan ilkel bütünü olarak görür. John Rawls ise insan haklarını, tüm “düzenli halklar” ta-

nunla birlikte modern insan haklarının tarihsel olarak 17. ve 18. yüzyılda modernleşmenin kuramsal ve kurumsal mekanizmalarının diyalaktığı ve çıkmazları içerisinde ortaya çıktığı ve aynı zamanda onu etkileyerek de var olduğu genel bir kabuldür. Yine Douzinas'ın ifadesiyle, *"bu anlamda, insan hakları modernitenin hem yaratıcısı hem ürünüdür, modern siyaset ve hukuk felsefesinin en büyük siyasi ve hukuki icadıdır. İnsan haklarının modern karakterinin izi bütün esaslı özelliklerinde görülebilir."*¹⁶ Bu çerçevede, on sekizinci yüzyıldaki hak bildireleri modern insan haklarının sembolik başlangıcı olarak ele alınabilir.

Modern dönemde ortaya çıkan insan haklarının kavramsal ve kuramsal çerçevesi, başlangıçta doğal haklar doktrini temelinde şekillenmiştir. Nitekim erken dönem hak bildirelerinde "insan hakları" terimi, genellikle "doğal haklar" biçiminde ifade edilmiştir. Bu yaklaşım, birçok açıdan büyük bir siyasal ve düşünsel dönüşümün simgesi olan Fransız Devrimi'nin ürünü 1789 tarihli Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde açıkça görülmektedir. Aynı ifade biçimi, her ne kadar Fransız Bildirgesi kadar evrensel veya simgesel bir temsiliyete sahip olmasa da, tarihsel olarak onu önceleyen 1776 tarihli Virginia Haklar Bildirgesi'nde de yer almaktadır. Her iki bildirge, daha sonra Amerika ve Fransa anayasalarına eklenmiş ve bu metinler aracılığıyla doğal haklar doktrini, pozitif hukuk normlarına dönüştürülmüştür.¹⁷ Söz konusu metinler, dönemin toplumsal koşulları ve yapısal

rafından asgari düzeyde kabul edilmesi gereken ve siyasal kurumların "uygar" sayılabilmesi için gerekli olan normatif bir eşik olarak tanımlar. Şeyla Benhabib, *Zor Zamanlarda İnsan Hakları: Buhran Çağında Haysiyet*, çev. Barış Yıldırım (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017), 28-29, 78.

¹⁶ Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, 34.

¹⁷ İnsan haklarının hukukileşmesinin ilk adımı ya da pozitif hukukla buluşmasının ön aşamaları olarak değerlendirilen bu bildirelerden yüzyıllar önce, 1215 yılında İngiltere'de Kral Yurtsuz John ile baronlar arasında varılan uzlaşma sonucunda ortaya çıkan Magna Carta'nın bu nitelikte bir belge olup olmadığı hâlen tartışma konusudur. İnsan hakları geleneğine ilişkin standart Batılı anlatı, alandaki ilk yasal gelişmenin kaynağını Magna Carta'ya dayandırmaktadır. Belirli siyasal koşulların ürünü olan bu metin, esasen dönemin bazı adaletsizliklerine çözüm üretmeyi amaçlamış; ancak temel olarak yalnızca toprak sahibi erkeklerin haklarını güvence altına almıştır. Bu nedenle, insan hakları açısından sınırlı bir öneme sahiptir. Bununla birlikte, modern insan hakları belgelerinin öncülü olarak kazandığı tarihsel ve sembolik konum tamamen yersiz de değildir. Nitekim ilerleyen dönemlerde, sınırlı bir yasal ve siyasal sözleşme olmanın ötesine geçip ulusal bir mite dönüşerek özellikle 17. yüzyıldaki haklar tartışmalarında atıf yapılan bir belge hâline gelmiştir. Michael Freeman, *İnsan Hakları*, 21.

haksızlıklarına karşı verilen toplumsal-siyasal mücadelelerin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim insan hakları, genel olarak pozitif hukuk tarafından tanınmadan önce, toplumsal yapının, toplumdaki iktidar ilişkilerinin, düşünsel birikimin ve tarihsel bir sürecin sonucunda şekillenmektedir. “Norm öncesi durumdan norm aşamasına geçiş” olarak tanımlanabilecek bu süreç, hukuk-ötesi birçok faktörün etkisiyle biçimlenmiştir.¹⁸ Bu bağlamda, adı geçen bildireler düşünsel düzeyde esas olarak doğal hukuk geleneğine ve bu geleneğin dönemin koşullarına göre şekillenmiş yorumlarına dayanmaktadır.

Doğal hukuk geleneği, tarihsel olarak Antik Çağ’da Antigone’nin “yazılı olmayan yasaları” ile başlatılmakta ve farklı dönemlerde çeşitli düşünülere yapılan atıflarla gelişerek Orta Çağ düşüncesi içinde farklı yaklaşımlarla temellendirilmekte ve modern çağa taşınmaktadır. Bu tarihsel serüven boyunca doğal hukuk; Tanrı, akıl, insan doğası ve bireysel öz-çıkar gibi geniş bir yelpazeye yayılan farklı referanslarla temellendirilmiştir. Doğal hukukun bu tarihsel gelişimi doğrusal bir çizgi üzerinden daimi olarak anın geçmişten üstün ve ileriye doğru geliştiği bir hat üzerinde olduğunu söylemek ampirik olarak pek mümkün değildir.¹⁹ Ancak tarihsel deneyimlerden hareketle doğal hukuk işlevsel olarak bazen baskıcı/zorba bir yönetimin meşrulaştırılma aracı olarak kullanılmış olsa da, esasen baskıcı yönetimin tasfiye edilmesinin ve özgürlüklere dayalı bir düzenin tesisine hizmet etmiştir. Antik Çağ’dan bu yana doğal hukuk yaklaşımlarının en temel özelliği, egemenin keyfilliğini ve baskıcılığını sınırlamaya yarayacak temel bir referans yaratmasıdır.²⁰ Antik Çağ’dakilerin haklar kavramına sahip olup olmadıkları tam olarak net olmamakla birlikte, güç ve onun kötüye kullanımına dair kavramlara ve düşünsel birikime sahip oldukları, bu tür yönetimlerin “tiranlık” olarak anıldıkları ve doğal hukuk düşüncesinin daima tiranlığa karşı yürütülen mücadelelerin temel bir bileşeni olduğu kabul edilmektedir.²¹

Bu çerçevede insan hakları da, ortaya çıktığı dönemde, radikal doğal hukuk geleneğinin izinden giderek, baskıcı ve yerleşik egemen

¹⁸ İbrahim Ö. Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku* (Ankara: İmge Kitabevi, 2002), 39.

¹⁹ Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, 22-24.

²⁰ Sancar, “Devlet Akli” Kıskaçında, s. 108-111.

²¹ Freeman, *İnsan Hakları*, 19.

düzene karşı aşkın bir eleştiri zemini olmuştur.²² John Finnis insan haklarının doğal hukuk geleneğinde her daim içkin olan ilkelerden türetilen normatif çıkarımlar olduğunu ileri sürmektedir.²³ İnsan haklarını doğal hukukun içkin ilkelerinden doğduğu yaklaşımının tabii sonucu olarak Finnis, “doğal haklar” terimi ile “insan hakları” terimini eş anlamlı kullanmakta ve insan hakları teriminin doğal haklar teriminin çağdaş bir deyimini olduğunu ifade etmektedir.²⁴ Habermas, modern anlamda ilk insan hakları belgelerinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan burjuva devrimlerinin harekete geçirici ilk gücünün felsefe olduğunu belirtir. Bu bağlamda söz konusu felsefe, rasyonel doğal hukuk ilkeleriyle özdeştir ve bu ilkeler, yeni anayasal düzenlerin temelini oluşturmuştur. Habermas’a göre, burjuva devrimleri sürecinde ortaya çıkan insan hakları bildirileri ile anayasal düzenlemelerin dayandığı normatif zemin, doğal hukuk düşüncesine dayanır. Bu çerçevede, devrimlerin ürünü olan belgeler ve anayasal ilkeler, doğal hukukun pozitif hukuka dönüştürülmesi anlamına gelmektedir.²⁵

Doğal haklar üzerinden temellendirilen doğal hukuk kavramı ve kuramları, genellikle soyut bir belirsizlik ve müphemlik içermekte; buna bağlı olarak da çok farklı biçimlerde tanımlanmaktadır. Doğal hukukun bu niteliklerine, soyut bir evrensellik de eşlik etmektedir. Bu durum, her yerde ve her zaman geçerli olduğu varsayılan soyut ilkeler şeklinde ortaya çıkmakta ve herkesin doğuştan sahip olduğu doğal haklar olarak anlam kazanmaktadır. Ancak bu yaklaşımda “herkes”, toplumsal bütün bağlamlarından bağımsız soyut ve aynılaştan varlıklar olarak ele alınmakta; bu soyutlaştırma, insan haklarını da tarihsel ve toplumsal bağlamından koparıp onları yalnızca soyut ilkelere dönüştürmektedir. Ernst Bloch’un da belirttiği gibi, doğal hukuk kuramlarının bu kurgusu, “homojen bir zemin -değişmeyen, tarih dışı ya da kendi iç mantığı gereği tarih-ötesi bir zemin- varsayımını gerekli kılmaktadır.”²⁶ Oysa insanın sabit ve değişmez bir doğası veya doğal bir

²² Douzinas, İnsan Haklarının Sonu, 22.

²³ Bkz. John Finnis, *Natural Law and Natural Rights* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 211–217, 281–282, 288–289, 294.

²⁴ Finnis, *Natural Law*, 198.

²⁵ Jürgen Habermas, *Theory and Practice*, trans. John Viertel (Boston: Beacon Press, 1973), 82.

²⁶ Bloch, *Natural Law*, 191.

yasanın temellendirilebileceği statik özelliklere sahip bir özü olduğu iddiası, tarihsel sürecin dinamikleriyle ve insanın toplumsal değişimiyle çelişmektedir.²⁷ Benzer şekilde insan hakları, doğal hukuk yaklaşımlarının ileri sürdüğü gibi tarih-üstü ya da toplum-dışı değildir; “aksine insanlığın özgürleşim ve kurtuluş sürecinin tarihsel ürünüdürler ve toplumsal mücadelelerden doğmuşlardır.”²⁸ Ancak doğal hukuk, insan haklarını ortaya çıkaran bu toplumsal mücadelelere her daim ilham kaynağı olmuştur.

En baskıcı, zor ve buhran zamanlarda insanlığın bir erdem olarak adil toplum arayışı klasik zamanlardan beri doğal hukuk ile ilişkilendirilmiştir. Gerçek doğal hukuk, adaletin ancak mücadele ile elde edilebileceğini ilk ifade edendir.²⁹ Bu manada her zaman adalet ile özdeş olmazsa da ona yönelik bir tutku barındırmakta; “insanın aşağılanmış, köleleştirilmiş, terk edilmiş ya da hor görülmüş bir varlık olduğu tüm ilişkilerin ortadan kaldırılması”³⁰ amacına yönelik mücadelelerde -bir biçimiyle- insanlığın ortak gündemine girmiştir. Eski çağdan bu yana insanlar, baskıdan kurtulma ve insan onurunu tesis etme konusunda mücadele içinde olmuş ve irade göstermişlerdir. Belki de değişmeyen/sabit olan yalnızca bu iradedir.³¹ Bu mücadele ve irade, günümüz insan haklarını ortaya çıkarmıştır. Belki doğal hukuk, doğal haklar ve insan hakları arasındaki temel bağ da burada yatmaktadır.

Erken modern dönemin baskılarına karşı gelişen irade ve mücadele, doğal haklar düşüncesini yükseltmiş ve nihayetinde bu hakların, 18. yüzyıldaki burjuva devrimleriyle birlikte pozitif hukuk belgelerinde tezahür etmesini sağlamıştır. Bu iradenin gelişim sürecinde hangi düşünürlerin kuramlarının etkili olduğu konusundaki tartışmalar bir kenara bırakıldığında, John Locke, Jean-Jacques Rousseau ve Thomas Paine gibi düşünürlerin etkilerinin bu belgelerde belirgin biçimde görüldüğü söylenebilir.³² Bu belgelerin temel mantığı ise, modern devlet olan kadiri mutlak yapının gücünü çeşitli mekanizmalarla sınır-

²⁷ Bloch, *Natural Law*, 192.

²⁸ Sancar, “Devlet Akı” Kıskaçında, 113.

²⁹ Bloch, *Natural Law*, xxx.

³⁰ Bloch, *Natural Law*, xxviii-xxix.

³¹ Bloch, *Natural Law*, 191.

³² Andrew Clapham, *İnsan Hakları*, çev. Hakan Gür (Ankara: Dost Kitabevi, 2010), 18-21.

lamak ve karşı bir ilke olarak temel hakları korumaktır. Bu süreç ve nihayetinde oluşan belgeler, doğal hakların yaygınlaşarak bir biçimde anayasalarda yer almasını sağlamıştır. Bu bağlamda, modern insan haklarının gelişimini, niteliklerini ve çelişkilerini; modernitenin ve modern devletin tarihsel gelişimi ile bu süreçlere içkin çelişkilerinde izlemek mümkündür.

A. Doğal Hakların Gerileyişi ve Bu Haklara Yönelik Eleştiriler

Modern insan hakları ile modern devletin tarihsel gelişimi arasındaki çelişkili ilişki, doğal hakların veya çağdaş tezahürü olarak kavranan insan haklarının paradoksunu da göstermektedir. Doğal haklar veya insan hakları, pozitif hukukun ötesinde ve üstünde bir konumda tasavvur edilmektedir. Ancak yasa/uygulama açısından bakıldığında modern devletin temel niteliği, doğal hukuk düşüncesinin tersine, hukuk yaratma yetkisine sahip olmasıdır.³³ Başka bir anlatımla modern devlet, hukuki pozitivizm anlayışı üzerine inşa edilmiş veya hukukun yalnızca devletin iradesiyle yaratılmış olduğu fikri, hukuki modernitenin temel esasını oluşturmaktadır. Hukuki pozitivizm ise, doğal hakların gerilemesine etki eden önemli bir neden olmuştur.³⁴ Çünkü artık doğal haklar yerini “yasal haklara” bırakmak zorunda kalmıştır. Yasal hakların ölçütü ise birey ve/veya toplum değil, doğrudan yasa koyucu olan devletin belirlemiş olduğu yasanın bizatihi kendisidir.

Doğal hukuk ve doğal haklar, mevcut olandan ziyade olması gerekeni, yani ideali ifade etmekte; bu yönüyle toplumsal ütopyalarla kesişmektedir. Bloch’un ifadesiyle, “*klasik doğal hukuk mirasının sorununu gündeme getirmek, kendi tarzında, toplumsal ütopyalar mirasını tartışmaya açmak kadar acil bir meseledir. Toplumsal ütopyalar ve doğal hukuk, aynı insanî alanda, birbirini tamamlayan kaygılara sahiptir (...). Toplumsal ütopyacı düşünce çabalarını insan mutluluğuna yönelmişken, doğal hukuk insan onuruna yönelmişti. Toplumsal ütopyalar, sömürü ve sıkıntının sona erdiği ilişkileri tasvir ederken, doğal hukuk, aşağılanmanın ve hor görülmenin ortadan kalktığı ilişkileri inşa etmeye çalıştı. Çoğu mutluluk hayalinin aksine, insan onuruna yönelik*

³³ Bkz. Cemal Bali Akal, “Bir Devlet Kuramı İçin Giriş”, içinde Devlet Kuramı, ed. Cemal Bali Akal (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2000), 17-22

³⁴ Douzinas, İnsan Haklarının Sonu, 128-129.

beklentiler büyük ölçüde gerçekçidir."³⁵ Ancak bir ideal, yasa hâline geldiğinde ve muhalif bir hareket kurumsallaşıp resmi yönetim nezdinde meşruluk kazandığında, çoğu zaman başlangıçtaki eleştirel ve dönüştürücü niteliğini kaybederek kendi karşısına benzeşmeye başlar.³⁶ Dolayısıyla, doğal hakları ifade eden ilk bildirgeleri meydana getiren devrimlerin, kendi öncülerine benzemeleri ve bu bildirgeleri izleyen yıllarda doğal hakların popülerliğinin gerilemesi, bu diyalektik sürecin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Oysa Antik Çağ'dan erken modern döneme kadar doğal hukuk düşüncesi, doğayı şimdiki zamanın geleceğinin işareti olarak kavramış ve hakkın yalnızca mevcut olana ya da salt rasyonel olana indirgenmesine her zaman şüpheyle yaklaşmıştır.³⁷ Bu doğrultuda olması gerekene işaret eden gerçekçi ütopyanın ve eleştirel idealin kaybının doğal hakların gerilemesine yol açtığını söylemek mümkündür.

18. yüzyılın sonlarındaki doğal haklar düşüncesinin yükselişini ve pozitif hukuka dönüşmesini izleyen yıllarda, farklı düşünce hattında duran ve farklı motivasyonlara sahip düşünürler tarafından doğal haklara yönelik eleştiriler getirilmiş ve alternatif arayışlara girilmiştir. O dönem bu eleştiriler konusunda farklı düşünce çizgisine sahip Jeremy Bentham, Edmund Burke ve Karl Marks isimleri belirginlik

³⁵ Bloch, *Natural Law*, xxix.

³⁶ Georg Simmel'in "modern kültürde çatışma" olarak nitelendirdiği süreç, bu bağlamda oldukça aydınlatıcıdır. Simmel'e göre kültürel formlar -yasa, ahlak, sanat ya da anayasa gibi yapılar- başlangıçta bireysel tinin yaratıcı bir dışavurumu olarak ortaya çıkarlar; ancak zamanla bu formlar kendi başlarına varlık kazanarak, bireyin yaşamından ve yaratıcı kaynağından kopar, onun karşısında baskı kuran nesnel yapılara dönüşürler. "Ortaya çıktıkları andan itibaren, kendilerine ait sabit birer forma sahiptirler. ... Bu formlar, hem kendilerinden uzaklaşan yaratıcı hayatı taşırlar, hem de bunu takiben içlerine dolan, ama bir süre sonra kuşatamaz oldukları hayatı." Yani bir içerik form hâline geldiğinde, hem o içeriğin yaratıcı hayatını taşır hem de ondan uzaklaşır. Simmel'e göre bu dönüşüm, bireyin kendi yaratıcı etkinliğinden doğan kültürel biçimlerin zamanla birey üzerinde belirleyici ve hatta baskılayıcı hale gelmesiyle bir "kültürel çatışma" yaratır. Böylece başlangıçta eleştirel ve yaratıcı olan içerik, kurumsal bir forma büründüğünde donuklaşır; yaşamı dönüştürme gücünü yitirir ve bireyi, kendi yarattığı anlam sistemleri içinde sıkışmaya zorlar. Georg Simmel, *Modern Kültürde Çatışma*, çev. Tanıl Bora, Nazile Kalaycı ve Elçin Gen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 55-57. Bu perspektiften bakıldığında, doğal hakların da bir kez devrimci ideallerden pozitif yasal formlara dönüştükten sonra, kendi yaratıcı ve dönüştürücü özünden uzaklaşması şaşırtıcı değildir.

³⁷ Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, 132.

kazanmış ve daha sonra da insan haklarına yönelik eleştiriler de bir biçimiyle bunları takip etmiştir.

Jeremy Bentham'a göre doğal ve devredilemez haklar, söz oyunları ile süslenmiş saçmalıklardır.³⁸ Doğal hakların varlığını reddeden ve onları tehlikeli birer kurgu olarak değerlendiren Bentham, hakları yalnızca yasanın ürünü olarak görmektedir. Ona göre, yasa olmadan hak yoktur -yasanın karşısında hak yoktur- yasadan önce hak yoktur.³⁹ Bentham hakların varlığını ve kaynağını yasaya dayandırması bakımından pozitivist olarak değerlendirilebilir. Ancak saf bir pozitivist ya da değer-nötr bir pozitivist olarak değerlendirilemez. Çünkü hukukun değeri ve işlevini daha yüksek bir değer olarak faydacılık ilkesine dayandırmakta ve ona uyarlamayı istemektedir. Bu bağlamda, faydacılık doktrininin kurucularından sayılan Bentham'a göre, "tek dünya, tek öncül, ahlaki iddianın tek başlama noktası fayda ilkesidir."⁴⁰ Bentham'ın başlatmış olduğu bu yaklaşım, ona mahsus kalmamış, doğal hakların anlam ve yaşam bulmasını etkileyecek birçok kişi tarafından -fiilen- takip edilmiştir.⁴¹ Doğal haklara yönelik bu tutum ve eleştiriler, 19. yüzyıl boyunca doğal hakların teorik ve politik düzeyde gerilemesine etki eden bir neden olmuştur.

Doğal haklara yönelik bir eleştiri de ideolojik olarak muhafazakar bir çizgide değerlendirilen Edmund Burke tarafından yapılmaktadır. Burke, Fransız Devrimi'ne dair değerlendirmelerinde "doğal haklar"

³⁸ Bkz. Hugo Adam Bedau, "'Anarchical Fallacies': Bentham's Attack on Human Rights". *Human Rights Quarterly*, 22/1 (2000): 263.

³⁹ Bedau, "Bentham's Attack", 270.

⁴⁰ Michael J. Sandel, *Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?*, çev. Mehmet Kocaoğlu (Ankara: BigBang Yayınları, 2013), 51.

⁴¹ Nitekim Bentham'ı takiben, on dokuzuncu yüzyılda faydacılık, doğal haklar teorisine karşı üstünlük kazanmış ve hem İngiltere'de hem de Fransa'da reformların temelini oluşturmuştur. Devrim süreci ilerledikçe, Fransa'da doğal haklar anlayışının anarşiyi teşvik edici nitelikte olduğu yönündeki görüş giderek daha fazla destek bulmuştur. Freeman, *İnsan Hakları*, 34. Sandel, Bentham'ın başlattığı yaklaşımın etkileyici bir kariyere sahip olduğunu ve günümüzde de birçok kişiyi etkilediğini şu şekilde belirtmektedir: "Bu yaklaşım aslında günümüzde siyasetçileri, ekonomistleri, iş adamlarını ve sıradan vatandaşları güçlü bir şekilde etkilemektedir." Sandel, *Adalet*, 50. Bentham'dan bir kuşak sonra gelen John Stuart Mill ise, faydacılık çerçevesinde hakları gerekçelendirmeye çalışmış; bireylerin güvenliği ve özgürlüğünü koruyan hakların, uzun vadede toplumun toplam mutluluğuna hizmet ettiğini savunarak, haklara faydacı kuram içinde normatif bir konum kazandırmaya yönelmiştir. Bkz. Sandel, *Adalet*, 66-74.

anlayışına yönelik temel eleştiriler yapmakta; özellikle hakların soyut, evrensel ve tarih-dışı temellendirilmesini reddetmektedir. Ona göre haklar, bireyin doğuştan sahip olduğu mutlak haklar değil, tarihsel süreç içinde toplumsal kurumlar, gelenekler ve hukuki düzenlemeler aracılığıyla şekillenmiş bağlamsal kazanımlardır. Burke, insanların bazı haklara sahip olabildiğini, ancak bu hakların evrensel, soyut ve doğa durumundan türeyen haklar olmadığını, aksine bir halkın tarihsel olarak geliştirdiği siyasal ve hukuksal yapılar içinde miras alınan ve aktarılan kazanımlar olduğunu vurgulamaktadır.⁴² Bu bağlamda, doğal haklar anlayışının en iyi haliyle kullanışsız, metafizik bir soyutlama; en kötü haliyle ise, sosyal düzeni bozucu olduğunu düşünmekteydi.⁴³ Hakların soyutlaştırılması, hakların en büyük pratik kusuru olarak onları işlemez hale getirmektedir. İnsanlar haklara sahip olabilir; ancak bu hakların, yalnızca siyasi bir toplumun üyesi olmakla tanınabileceğini belirtmektedir. Burke şöyle ifade eder: *“Bir insanın gıdaya veya ilaca ilişkin soyut hakkını tartışmanın ne faydası var? Asıl mesele, bunların nasıl temin edileceği ve nasıl sunulacağıdır. Bu konudaki müzakerede her zaman metafizik profesöründen ziyade bir çiftçinin ve bir hekimin yardımına başvurulmasını tavsiye ederim.”*⁴⁴ Başka bir anlatımla, soyut haklar pratik karşılıklarından ve mağdur bireylerin içinde bulunduğu somut toplumsal koşullardan o denli kopuktur ki, bu koşullardan kaynaklanan gerçek ihtiyaçlara yanıt veremezler. Burke sonrasında insan haklarına yönelik bazı eleştiriler, Burke'nin doğal haklara yönelik bu eleştirel yaklaşımını güncelleyerek paylaşmaktadırlar. Özellikle komüniteryenlerin hakların evrenselliğine karşı başlıca eleştirileri de bu yaklaşım ile örtüşmektedir.⁴⁵

İdeolojik olarak Edmund Burke'ten oldukça farklı bir konumda bulunan Karl Marx da doğal haklar anlayışını eleştirmekte; bireyi toplumdan bağımsız ve soyut bir varlık olarak değil, tarihsel ve toplumsal koşullarda şekillenen, sınıfsal konumuyla belirlenen somut bir varlık olarak değerlendirmektedir. Marx, insan haklarını bir burjuva devrimi olan Fransız Devrimi'nin egemen ideolojisinin ürünü olarak görmekte-

⁴² Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, ed. J. G. A. Pocock (Indianapolis: Hackett Publishing, 1987), 28.

⁴³ Freeman, *İnsan Hakları*, 32.

⁴⁴ Burke, *Reflections on the Revolution*, 53.

⁴⁵ Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, 177-178.

dir. Bu haklar, soyut ve evrensel bir insana ait görünmektedir; ancak pratikte, kapitalist toplumun bencil ve mülkiyetçi bireyinin çıkarlarını desteklemektedir.⁴⁶ Freeman'ın ifadesiyle, "evrensel olma iddiasındaydı fakat gerçekte burjuva sınıfının çıkarlarını dile getiriyordu; sınıftemelli toplumlardaki yapısal eşitsizliği örtüyordu."⁴⁷ Bu çerçevede, Marx kendi dönemindeki bildirelerin insanı tarihsel bağlamından yoksun soyut ve toplum dışı bir varlık olarak ele aldığı ve gerçek insanı soyut hiçliğe dönüştürdüğünü; ancak soyut insanın da somut ve gerçek bir insan olan burjuva sınıfını ve bencil insanları temsil ettiğini ve soyut insanın haklarının da bunları desteklediğini düşünmektedir.

Marx, insan haklarını yurttaş haklarından farklı olarak, burjuva toplum üyesinin, "yani egoist insanın, öteki insanlardan ve topluluktan koparılmış insanın haklarından başka bir şey olmayan haklar" şeklinde değerlendirmektedir.⁴⁸ Bu yaklaşım, söz konusu hakların sağladığı eşitliğin yalnızca biçimsel olduğunu; bu biçimsel eşitliğin ise gerçekte var olan eşitsizlikleri hem teşvik ettiğini hem de görünmez kıldığını savunmaktadır. İnsan haklarının bireyselci özelliklerini reddeden Marx, yurttaş hakları olarak değerlendirdiği politik hakları, başkalarıyla ortaklık durumunda kullanılan haklar olarak politik özgürlük kategorisinde değerlendirmektedir.⁴⁹ Yurttaş haklarını ise, taahhüt ettikleri şeyleri burjuva toplumu içinde veremeyeceği şeklinde eleştirmektedir. Tarihsel-diyalektik gelişim içinde Marksist insan hakları eleştirileri, insan haklarının sınıfsal karakterine ve yapısal eşitsizliklerle ilişkisine dikkat çekmiş; post-Marksist yaklaşımlar ise bu eleştirileri dönüştürerek, hak kavramının daha kapsayıcı, toplumsal ilişkiler bağlamında yeniden tanımlanmasına katkıda bulunmuşlardır.

Doğal haklara yönelik bu eleştirilerin içerdiği yanlış ve/veya haklılıklar bir yana, doğal hakların, bu hakları beyan eden ilk bildirelerdeki devrimci gelişim heyecanını zamanla yitirdiği; on dokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyılın başlarında ise doğrudan bir ilerleme kaydetmediği, hatta bu dönemde kavramsal düzeyde bir gerilemenin yaşandığı söylenebilir.

⁴⁶ Douzinas, İnsan Haklarının Sonu, 181.

⁴⁷ Freeman, İnsan Hakları, 35.

⁴⁸ Karl Marx, Yahudi Sorunu, çev. Sol Yayınları Yayın Kurulu (Ankara: Sol Yayınları, 1997), 32.

⁴⁹ Marx, Yahudi Sorunu, 30.

Ezcümle, siyasal ve felsefi nedenlerle, büyük hak bildirgelerinin kabulünü izleyen yıllarda doğal hakların popülaritesinde bir düşüş yaşanmıştır. Felsefi düzlemde, Burke, Bentham ve Marx'ın doğal haklara yönelttiği yıkıcı eleştiriler ile hukuki modernitenin kaçınılmaz bir unsuru olarak hukuk alanında pozitivizmin egemen hale gelmesi bu düşüşte etkili olmuştur. Siyasal açıdan ise, on dokuzuncu yüzyılın büyük monarşileri, doğal hakların gücünü ve bu hakların demokratik ve sosyalist muhalefet tarafından etkili biçimde kullanılabileceğini fark ederek, bu haklara karşı açık bir tutum geliştirmiştir. Ayrıca bu dönemde yükselen milliyetçilik, faydacılık ve toplumsal mühendislik yaklaşımlarının yanı sıra ırkçılık ve cinsiyetçilik de doğal hakların popülaritesini azaltan diğer etkenler arasında yer almıştır.⁵⁰ Nihayetinde, doğal haklar ebedi, mutlak ve devredilmez nitelikler taşımaktan çıkarak; tarihsel ve coğrafi bağlamda yerel/bölgesel icatlara, görece ve hukuki tesadüflerle şekillenen yapılara dönüşmüş, bağlamsal olarak belirlenen bir olguya evrilmiştir.⁵¹ Freeman, bu dönemi, abartılı bir üslupla, "Fransız Devrimi'nden İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönem, insan haklarının karanlık çağı olmuştur" sözleriyle betimlemektedir.⁵²

Doğal hukuk ve doğal hakların etkisi tarihsel olarak zayıflamış olsa da, II. Dünya Savaşı sonrasında doğal haklar, insan hakları biçiminde yeniden anlam kazanarak uluslararası söylemde merkezi bir konuma yerleşmiştir. Bugün "insan hakları" başlığı altında ele alınan bazı konular, savaş öncesi dönemde uluslararası hukukta daha sınırlı biçimde; kölelik ve köle ticaretine karşı yürütülen kampanyalar, savaş hukukuna ilişkin insancıl düzenlemeler, azınlıkların korunması ve kadınların özgürleşmesi bağlamlarında kısmen gündeme gelmiştir.⁵³ İnsan haklarının uluslararası hukukta sistematik bir ifade ile pozitif bir metne dönüşmesi, ancak İkinci Dünya Savaşından sonra olmuştur.

⁵⁰ Romuald R. Haule, "Some Reflections on the Foundation of Human Rights – Are Human Rights an Alternative to Moral Values?". Max Planck Yearbook of United Nations Law, 10 (2006): 378-379

⁵¹ Haule, "Are Human Rights an Alternative", 379.

⁵² Freeman, İnsan Hakları, 37.

⁵³ Freeman, İnsan Hakları, 37.

B. İnsan Haklarının Küresel Kabulü ve Söylemsel Egemenliği

Doğal haklardan insan haklarına geçiş sürecinde ve insan haklarının söylemsel egemenliğine ulaşmasında, iki dünya savaşı, kitlesel katliamlar, soykırımlar, etnik temizlikler ve toplama kampları gibi ağır insan hakları ihlalleri ve insani felaketler belirleyici rol oynamıştır. Tarihsel olarak, İkinci Dünya Savaşı sonrasında şekillenen uluslararası insan hakları rejimi, bu yıkım sürecine yön veren totaliter ve faşist rejimlere, savaşın yol açtığı büyük yıkıma ve özellikle Holokost'un neden olduğu vahşete karşı bir tepki ve bu tarihsel deneyimlerin bir anti-tezi olarak ortaya çıkmıştır. Bu tarihsel gelişimin sembolik anlarını Nürnberg ve Tokyo yargılamaları, Birleşmiş Milletler'in kuruluşu ve 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin kabulü oluşturmaktadır. Devam eden süreçte, uluslararası toplum insan haklarına ilişkin çok sayıda belge üretmiştir. Birleşmiş Milletler, bölgesel örgütler ve devletler tarafından yüzlerce insan hakları sözleşmesi, bildirgesi, antlaşması ve deklarasyonu hazırlanmış ve kabul edilmiştir.⁵⁴ Birleşmiş Milletlerin kuruluşunun ardından ortaya çıkan ve uluslararası topluma insan hakları konusunda gerçek bir sorumluluk üstlenme çağrısında bulunan bu belgeler, aynı zamanda BM öncesi insan hakları anlayışının ve kurumsal sisteminin yetersizliklerini de gözler önüne sermektedir.

Bu yetersizliklerin önleyemediği ağır hak ihlalleri, özellikle de Holokost'un yol açtığı ahlaki yıkım karşısında gelişen "ortak ahlaki tiksinti"⁵⁵ duygusu, uluslararası insan hakları hukukunda bir milat olarak kabul edilen ilk belge olan İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın, katılımcı devletler tarafından oybirliğiyle kabul edilmesi ve bu antlaşmada BM'nin amaçlarından birinin "ırk, cinsiyet, dil ya da din ayrımı gözetmeksizin herkesin insan haklarına ve temel özgürlüklerine saygının geliştirilip güçlendirilmesinde uluslararası işbirliğini sağlamak" şeklinde belirlenmesi; ayrıca Evrensel Bildirge'nin, hiçbir ret oyu almadan yalnızca sekiz çekimser oyla, diğer tüm devletlerin ona-

⁵⁴ Haule, "Are Human Rights an Alternative", 380.

⁵⁵ Johannes Morsink, *The Universal Declaration of Human Rights: Origins, Drafting, and Intent* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999), xiv.

yıyla kabul edilmesi⁵⁶, insan haklarının artık küresel ölçekte benimsendiği yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilebilir.

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, sonraki dönemde insan hakları hukukunun kodifikasyonuna büyük ölçüde temel oluşturmuştur. Ulusal ve uluslararası düzeyde insan hakları mücadelesi yürüten siyasi eylemciler için güçlü bir referans kaynağı olan Bildirge, aynı zamanda birçok devletin anayasasında insan haklarının değerlendirilmesinde dışsal bir ölçüt olarak benimsenmiş ve küresel ölçekte insan hakları faaliyetlerine yön veren evrensel bir otorite haline gelmiştir. Uluslararası insan hakları hukuk sisteminin de büyük ölçüde bu Bildirge'ye dayanan küresel ve bölgesel antlaşmalarla şekillenmiş olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁷ Morsink, yaklaşık çeyrek asır önce, insan haklarının gerçekleştirilmesine yönelik yaklaşık 200 hukuki belgenin mevcut olduğunu ve bu belgelerden en az altmış beşinin, önsöz ya da giriş bölümlerinde İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ni yetki ve ilham kaynağı olarak zikrettiğini tespit etmiştir.⁵⁸

İnsan haklarının uluslararası hukuki belgelere dâhil edilmesinden bu yana, yalnızca bu belgelerin sayısı değil, aynı zamanda içerdiği hakların sayısı ve çeşitliliği de artmıştır. İnsan haklarının ilk tasavvuru, bireyin yaşama, işkence görmeme ve düşüncesini ifade etme gibi temel çıkarlarını korumaya yönelikti. Bu nedenle başlangıçta tanınan haklar yaşam hakkı, işkence yasağı ve ifade özgürlüğü gibi sınırlı sayıdaki temel haklarla sınırlıydı. Ancak zamanla uluslararası düzeyde tanınan hakların sayısı katlanarak artmış ve bu durum, insan hakları alanında kapsamlı bir genişlemeye yol açmıştır. Eric Posner, insan haklarına ilişkin uluslararası hukuki belgeleri inceleyerek bu belgelerde korunan hakların yaklaşık bir listesini çıkarmış ve 1975'te yaklaşık 20, 1980'de 100, 1990'da 175 olan hak sayısının günümüzde 300'ü aştığını tespit etmiştir.⁵⁹ İnsan haklarının bu denli genişlemesi, aynı zamanda bu alandaki yapısal bir paradoksa da işaret etmektedir.

⁵⁶ Morsink, The Universal Declaration, 12, 21.

⁵⁷ Morsink, The Universal Declaration, xi-xii.

⁵⁸ Morsink, The Universal Declaration, 20.

⁵⁹ Eric A. Posner, The Twilight of Human Rights Law (Oxford: Oxford University Press, 2014), 91. Uluslararası belgelerde tespit edilen bu hakların detaylı listesi için aynı kitapta bkz. s. 151-161.

İnsan hakları kategorisine dâhil edilmesi tartışmalı olan bazı taleplerin veya hakların, insan hakları savunucuları tarafından dahi kuşkuyla karşılanmasına rağmen bu kategoriye alınması, insan hakları söyleminin teorik ve normatif gücünün göstergesidir. Ancak bu ölçüde bir genişleme, insan hakları kavramının belirsizleşmesine ve tutarsızlaşmasına yol açarak eylemsel olarak kırılgnlaşmasına ve pratikte zayıflamasına da neden olmaktadır.⁶⁰ Bu gelişmeye bağlı olarak bazı akademisyenler, belirli hakların diğerlerine kıyasla daha temel olduğunu ileri sürerek bir haklar hiyerarşisi oluşturma çabası içine girmiştir. Lakin bu yaklaşımın çeşitli gerekçelerle geniş bir kabul görmüş olduğu söylenemez.⁶¹ Ayrıca, yüzlerce insan hakkının tanındığı bir sistemde, devletlerin bu haklar arasında karmaşık tercihler yapmak zorunda kalması da pratik bir gerçeklik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu tercihler ise, büyük ölçüde devletin siyasi iradesine, maddi kaynaklarına ve kurumsal kapasitesine bağlı olduğundan, çeşitli zafiyetlere neden olabilmektedir. Dahası, bu kadar çok sayıda hakkın eşzamanlı ve eksiksiz biçimde yerine getirilmesi çoğu zaman mümkün de olmayabilir.⁶² Bu durum ise, devletlerin insan haklarını koruma yükümlülükleri konusunda uygulamada çeşitli gerekçelerle mazeret ileri sürmesine de zemin hazırlayabilmektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Birleşmiş Milletler'in kuruluşuyla birlikte, insan hakları rejimi ve uluslararası koruma mekanizmaları

⁶⁰ Theilen, "The Inflation of Human Rights", 832-848.

⁶¹ İnsan hakları alanında bir haklar hiyerarşisini savunanlar; pratik kısıtlar nedeniyle bazı hakların kaçınılmaz biçimde öncelik kazanması gerektiğini, haklar arasında örtük ya da fiilî bir sıralamanın zaten mevcut olduğunu, temel ihtiyaçlara dayalı yaklaşımların aciliyet ilkesini esas aldığını ve bazı hakların diğerlerinin kullanılabilirliği açısından araçsal bir değere sahip olup normatif olarak daha yüksek bir statü taşıdığını ileri sürmektedirler. Buna karşı çıkanlar ise, insan haklarının evrensel, bölünmez ve karşılıklı bağımlı bir bütün oluşturduğunu; haklar arasında özel bir hiyerarşinin kavramsal olarak sorunlu ve uygulamada bazı hakların meşruiyetini zayıflatıcı olduğunu savunmaktadırlar. Ayrıca böyle bir hiyerarşinin, devletlerin insan haklarını seçici biçimde uygulama riskini artıracığı ve özellikle sosyo-ekonomik hakların statüsünü daha da kırılgnlaştıracağı yönünde endişeler dile getirilmektedir. Bununla birlikte, bu eleştiriler mutlak bir eşitlik anlayışına dayanmayıp; bağlama özgü ve araçsal önceliklendirmelere tamamen karşı çıkmamakta, uygulama düzeyinde esnek ve duruma bağlı önceliklendirme imkânını dışlamamaktadır. Alberto Quintavalla ve Klaus Heine, "Priorities and Human Rights". *The International Journal of Human Rights*, 23/4 (2019): 679-697.

⁶² Posner, *The Twilight of Human Rights Law*, 91-92.

açısından yapısal bir dönüşüm süreci başlamıştır. Hiç kuşkusuz, insan haklarının teşviki ve korunmasına yönelik düşünsel gelişmeler ile hukuki düzenlemeler BM'nin kuruluşundan önce de mevcut olup, birçok devletin anayasasında çeşitli haklar anayasal güvence altına alınmıştı. Ancak BM'nin kurulmasıyla birlikte, insan haklarının korunması yalnızca ulusal hukuk sistemlerinin inisiyatifine bırakılmamış; uluslararası düzeyde de kurumsal mekanizmalar aracılığıyla güvence altına alınmıştır. Bu bağlamda, uluslararası koruma, esas itibarıyla ulusal korumanın bulunmadığı veya yetersiz kaldığı durumlarda devreye giren ikincil bir güvence mekanizması işlevi görmektedir.

Kuruluşundan bu yana BM, genel olarak insan hakları için standartların oluşturulmasında, kurumsallaşmada ve insan haklarının yaygınlaştırılmasında etkili bir rol oynamış ve birçok adım atmıştır. Tarihsel açıdan bakıldığında Evrensel Bildirge'nin kabul edildiği 1948 tarihinden 1960'ların sonlarına kadar BM'nin veya "uluslararası toplumun" insan haklarının korunması noktasında etkin bir eylemde bulunma kabiliyetinin sınırlı kalmış olduğu ifade edilebilir.⁶³ Elbette, aynı dönemde başlayan Soğuk Savaş, insan haklarının gelişimini olumsuz yönde etkilemiş ve Birleşmiş Milletler bünyesindeki gelişmeleri de önemli ölçüde şekillendirmiştir. Soğuk Savaş'ın başat aktörleri, insan haklarına ilişkin meselelerde ideolojik temelli seçici yaklaşımlar benimsemiş; tercih ettikleri hak kategorilerini zaman zaman birbirlerinin politikalarını sınırlamak ya da propaganda faaliyetlerini karşılamak amacıyla stratejik araçlar olarak kullanmışlardır.⁶⁴ Bu bağlamda, tarafların insan haklarına ilişkin seçiciliği ve normatif öncelikleri, uluslararası sözleşmelere de yansımış; özellikle 1966 tarihli İkiz Sözleşmeler örneğinde görüldüğü üzere, farklı hak anlayışlarını yansıtan paralel sözleşmelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak tüm bu seçici yaklaşımlara rağmen, insan hakları söylemi bu dönemde hem normatif meşruiyetini artırmış hem de uluslararası hukukta evrensellik iddiası bakımından önemli bir mesafe kat etmiştir. Bu doğrultuda, bilhassa Soğuk Savaş sonrasında, kavramsal düzeyde insan hakları söyleminin egemenlik kazanmasının yanı sıra, küresel ve bölgesel düzeyde daha ayrıntılı bir insan hakları rejimi inşa edilmiş; insan haklarının korunmasına yönelik yeni mekanizmalar ve kurumlar oluşturulmuştur.

⁶³ Freeman, İnsan Hakları, 50.

⁶⁴ Moyn, The Last Utopia, 139-171.

BM bünyesinde gelişen küresel insan hakları rejimi, insan haklarının uluslararasılaşmasına öncülük etmiş; bu küresel rejimin sınırlı etkinliği karşısında, bölgesel bağlamın özgül ihtiyaçlarına daha etkili çözümler sunmak amacıyla Avrupa, Amerika ve Afrika'da bölgesel insan hakları rejimleri ortaya çıkmıştır. Tarihsel gelişim süreçleri ve kurumsal yapılanmaları bakımından birbirinden farklılaşan bu bölgesel rejimlerin, insan haklarının korunmasındaki etkililik ve işlevsellik düzeyleri açısından da kayda değer farklılıklar gösterdiği görülmektedir. Bununla birlikte, genel bir perspektiften bakıldığında, Soğuk Savaş sonrasında bölgesel insan hakları koruma rejimlerinin yapısal bir dönüşüm geçirdiği ve uygulama bakımından daha etkili hale geldikleri dikkat çekmektedir. Soğuk Savaş dönemi boyunca baskın bir işleyiş biçimi olan insan hakları diplomasisi olan bölgesel insan hakları sistemleri, sonraki yıllarda uluslararası insan hakları hukukunun gelişimini sağlayan ve etkin uygulamasını temin eden bir dönüşüm yaşamıştır.⁶⁵ Bölgesel insan hakları koruma rejimlerinin bu değişim ve dönüşümü, birbiriyle bağlantılı dört gelişmeyle şekillenmiştir: kurumsallaşma, yargısallaşma, çözüm pratiğinin veya telafi edici uygulamaların çeşitlenmesi ve yerleşiklik.⁶⁶ Bu süreçte, tüm bölgelerde insan haklarının sadece teşvik edilmesi değil, bağlayıcı ve etkili bir şekilde korunması hedeflenmiş; özellikle çözüm uygulamalarında çeşitlilik ve derinleşme gözlemlenmiştir. Bölgesel insan hakları rejimlerinden özellikle Avrupa, kapsamlı ve zorunlu yargısal denetimi öngören ilk bölgesel sistemi kurarak insan hakları korumasında öncülük yapmıştır. Bu bağlamda, bölgesel insan hakları hukuku, küresel uluslararası insan hakları hukukunu etkilediği gibi ulusal hukuk sistemlerine de entegre edilmiştir. Örneğin, Avrupa'da Avrupa Konseyi'ne üye tüm ülkeler, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarını ulusal hukuka dahil etmiştir. Sonuç olarak, Soğuk Savaş'ı takip eden yıllarda küresel uluslararası insan hakları hukuku, bölgesel rejimler ve ulusal insan hakları sistemleri, teorik ve söylemsel egemenliklerinin yanı sıra, görece pratikte de baskın bir konum kazanmıştır.

⁶⁵ Rainer Grote, "Current Issues and Common Challenges for the Protection of Human Rights in Europe, the Americas, and Africa", içinde *The Impact of the Inter-American Human Rights System: Transformations on the Ground*, ed. Armin von Bogdandy, and others, (Oxford/New York: Oxford University Press, 2024), 78.

⁶⁶ Grote, "Current Issues and Common Challenges", 77-81.

Ancak son yıllarda, bu olumlu gelişmeler ve dinamikler tersine bir seyir izlemeye başlamıştır. İnsan hakları söyleminin egemenliği görece zayıflamış; uygulamada her zaman var olan kırılğanlıklar ise daha da derinleşmiştir. 2018 yılında Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yardımcı Genel Sekreteri olarak görev yapan Andrew Gilmour, insan haklarına ilişkin bu olumsuz gidişatı şu ifadelerle özetlemektedir: “Haklar, özgürlükler ve insan onurunun geliştirilmesi bakımından kaydedilen otuz yıllık gerçek ilerlemenin ardından, sarkaç artık açık biçimde ters yöne hareket etmektedir.”⁶⁷ Dünya siyasetinde son yıllarda yaşananlar, uluslararası hukuka ve insan haklarına yönelik güvenin zayıflamasına neden olmuştur.

Benhabib, insan hakları alanında yaşanan sorunların boyutunu vurgulamak amacıyla, Avrupa ülkelerinin adeta bir kez daha “Aydınlanmanın diyalektiğini” deneyimlediklerini; insan haklarının tarihsel anti-tezi niteliğindeki faşizmin, bir kez daha Avrupa’da bir hayalet gibi dolaştığını belirtmektedir.⁶⁸ Günümüz dünya siyasetinin genel atmosferini tanımlamak için hangi kavramın -faşizm, popülizm, neo-faşizm, illiberal demokrasi vb.- en isabetli olacağı konusunda kesin bir uzlaşma bulunmamakla birlikte,⁶⁹ insan hakları açısından bir buhran dönemi, adeta bir alacakaranlık çağı ve geriye gidişi ifade eden bir tablo karşısında olduğumuz hususunda genel bir mutabakat söz konusudur.

İnsan haklarındaki bu geriye gidiş, hem ulusal hukuk düzeni ve siyasal uygulamalarda hem de bölgesel ve küresel insan hakları rejimleri ile koruma mekanizmalarında, pratikte çok boyutlu ve çeşitli biçimlerde kendisini gösterebilmektedir. Bu gerileme; BM insan hakları alanında yetkili kişinin de belirttiği gibi, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Ofisi’nin bütçesinin kısıtlanması, insan hakları savunucularının

⁶⁷ Andrew Gilmour, “The global backlash against human rights”, (Erişim Tarihi 01.11.2024), <https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2018/06/global-backlash-against-human-rights>.

⁶⁸ Benhabib, *Zor Zamanlarda İnsan Hakları*, 11-12.

⁶⁹ Günümüz dünya siyasetinin genel atmosferini tanımlamak için en çok başvurulan ve en yaygın kullanılan kavramın -içerik ve sınırları konusunda kesin bir netlik ve uzlaşma bulunmamakla birlikte- “popülizm” olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, Gellner’in yıllar önce dile getirdiği “dünya üzerinde bir popülizm hayaleti dolaşıyor” ifadesi, günümüzde adeta somut bir olguya dönüşmüş görünmektedir. Ghita Ionescu ve Ernest Gellner, “Introduction”, içinde *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, ed. Ghita Ionescu ve Ernest Gellner, (London: Weidenfeld and Nicolson, 1969), 1.

uluslararası platformlardan dışlanması, kadın haklarında yaşanan gerileme, azınlık grupların günah keçisi ilan edilerek baskıya maruz kalması, hükümetlerin otoriterleşme eğilimleri doğrultusunda temel hak ve özgürlükleri bastırmaları ve çoğunlukçu-popülist hareketlerin azınlık haklarını tehdit etmesi gibi farklı biçimlerde tezahür etmektedir. Ayrıca, insan haklarına ilişkin söylemlerin çifte standartlarla uygulanması, demokrasi ve hakların çıkarlar uğruna göz ardı edilmesi ve insan hakları dilinin itibarsızlaştırılması da bu sürecin temel ve yapısal unsurları arasında yer almaktadır.⁷⁰

Bölgesel insan hakları rejimlerinde yaşanan bu geriye gidiş, çeşitli biçimlerde somutlaşmaktadır. Grote'ye göre, bu durumun başlıca tezahürleri şunlardır: Üye devletlerin bölgesel insan hakları mahkemelerinin kararlarını sorgulamaları ve hatta bu kararları tanımayı reddetmeleri; gerçekleştirilen reformların, bölgesel insan hakları organlarının yetki ve işlevlerini güçlendirmek yerine, ulusal siyasal aktörlerin ve yargı organlarının belirleyici konumlarını muhafaza etmeye yönelmesi; bazı üye devletlerin ise bölgesel insan hakları sistemine katılımlarını kısmen ya da tamamen sona erdirmeleridir.⁷¹ Bütün bu gelişmeler, insan haklarına ilişkin belgelerin geçerliliğine yönelik kuşkuculuğu artırdığı gibi, insan hakları söyleminin egemenliğinin pratikte ne denli kırılabilir olduğunu da ortaya koymaktadır. Lakin tüm olumsuz gelişmelere karşın, belki de teorik ve ahlaki meşruiyeti ve gücünün sonucu olarak söylemsel düzlemde hâlâ insan haklarının egemen olduğunu söylemek mümkündür

II. İNSAN HAKLARININ EYLEMSEL KIRILGANLIĞI

1945'ten bu yana insan haklarının normatif düzeyde yaygınlaşması ve bu doğrultuda hem hukuki normların (ulusal yasalar, anayasalar ve uluslararası belgeler) hem de kurumsal yapıların (insan hakları komisyonları, komiteler, mahkemeler vb.) oluşturulması, hiç kuşkusuz uygulamada da insan haklarının görece ilerlemesini beraberinde getirmiştir. Bu gelişmeler, birçok ülkede çok sayıda insan için insan haklarının somut biçimde karşılık bulmasına katkı sağlamış; sömürge

⁷⁰ Andrew Gilmour, "The global backlash against human rights", (Erişim Tarihi 01.11.2024), <https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2018/06/global-backlash-against-human-rights>.

⁷¹ Grote, "Current Issues and Common Challenges", 76.

yönetimlerinin sona erdirilmesi, çok boyutlu biçimleriyle köleliğin kaldırılması, ayrımcılığın temellerinin sarsılması ve nihayetinde apartheid rejiminin tarihe karışması gibi önemli dönüşümleri mümkün kılmıştır. Bu tür gelişmelerden hareketle yirminci yüzyıl insan haklarının “zafer yüzyılı” olarak nitelendirilmiştir. Ne var ki aynı yüzyıl, aynı zamanda ağır ve kitlesel insan hakları ihlallerinin yaşandığı bir dönem olmuştur. İnsan haklarında tüm bu ilerlemelere rağmen, soykırımlar, işkence ve kötü muamele uygulamaları devam etmiş; özellikle kadınlar ve çocuklar başta olmak üzere kırılgan gruplar ağır hak ihlallerine maruz kalmıştır. Ezcümle, birçok ülkede sivil ve siyasi hakların yanı sıra ekonomik ve sosyal hakların sistematik biçimde ihlal edildiği bir dönem olarak da tarihe geçmiştir. Geçtiğimiz yüzyılın sonunda ve üçüncü bin yılın başında yaşanan insan hakları ihlalleri, bazıları tarafından bu dönemin “insan haklarının sonu” şeklinde nitelenmesine neden olmuştur.⁷²

İnsan hakları idealleri ile insan hakları gerçekleri arasında derin bir uçurum bulunmaktadır. İnsan haklarının zafer çağı denilen dönemde, pek çok ülkede birçok kişi devlet kaynaklı şiddetin doğrudan mağduru haline gelmiştir. Charles Tilly'nin “dünya üzerinde kolektif şiddete en çok yolu düşen yüzyıl”⁷³ şeklinde nitelediği yirminci yüzyılda (1900-1987 arası) devletler tarafından öldürülen insanların sayısını R.J. Rummel, iki dünya savaşındaki ölümleri hariç tutarak, 170 milyon civarında hesaplamıştır. İstatiksel analizlerine göre, bu ölümlerin 45 milyondan fazlası 1945'ten sonra, yani insan haklarının kurumsallaşmaya başladığı dönemde meydana gelmiştir.⁷⁴ Her ne kadar bu tür istatistikler makul bir şüphecilikle ele alınmalı ve belirli bir hata payı içerdiği göz önünde bulundurulmalıysa da, devletler kaynaklı şiddetin genel görünümüne ve tartışıldığı ölçüğe dair çarpıcı bir fikir vermesi bakımından önemlidir.

Freeman, Endonezya'dan Kamboçya'ya, Arjantin'den Uganda'ya, Irak'tan El Salvador'a, Ruanda'dan Bosna'ya kadar dünyanın pek çok bölgesinde yaşanan katliam ve soykırımların kapsamlı bir listesini

⁷² Douzinas, İnsan Haklarının Sonu, 402 vd.

⁷³ Charles Tilly, Kolektif Şiddet Siyaseti, çev. Seda Özel (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009), 94.

⁷⁴ Rudolph J. Rummel, Death by Government (New Brunswick: Transaction, 1994), 1, 4 ve ilk iki bölüm.

sunduktan sonra, insan hakları ihlallerinin yalnızca tarihsel veriler olmadığını; bu tür ihlalleri her okuduğumuzda, dünyanın başka bir yerinde benzer olayların yaşanmakta olduğuna dair haberler aldığımızı vurgulamaktadır. Dahası, insan haklarına yönelik bu sistematik ihlalleri gerçekliğin somut tezahürleri olarak nitelendirirken, “bütün bu olayların hepsi gerçeğin ta kendisidir; buna karşılık ‘insan hakları’ soyut bir kavramdır” ifadesiyle insan hakları idealleri ile yaşanan gerçeklik arasındaki uçuruma dikkat çekmektedir.⁷⁵ Elbette, insan hakları ihlalleri yalnızca birkaç “haydut” rejimle sınırlı değildir; bu ihlaller, kendilerini “medeni” veya demokratik olarak tanımlayan devletler tarafından da gerçekleştirilmektedir. Özellikle kendilerini tehdit altında hissettikleri durumlarda, aşağıdaki örneklerle de açıklanacağı gibi, insan haklarına en bağlı görünen devletler dahi belirli ölçülerde bu hakları ihlal etme eğilimi gösterebilmekte ve bu bağlılık “sahte bir bağlılığa” dönüşebilmektedir. Günümüz dünya siyasetindeki gelişmeler, bu durumu açık biçimde gözler önüne sermektedir.

İnsan haklarının söylemsel zaferi ile eylemsel felaketi arasındaki çelişki, yalnızca günümüzün değil, insan hakları düşüncesinin başlangıcından bu yana süregelen yapısal bir sorundur ve aynı zamanda devletlerin çifte standartlı tutumlarını gözler önüne sermektedir. Nitekim, insanlığın Magna Carta’sı⁷⁶ olarak anılan İnsan Hakları Evrensel Bildirisi’nin taslak sürecinde en güçlü savunuculuğu üstlenen devletler, aynı dönemde ciddi insan hakları ihlallerine imza atmaktan geri durmamışlardır. Bu bağlamda, evrensel insan hakları söylemini sahiplenen Britanya, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri gibi dönemin önde gelen güçlerinin pratik uygulamaları, devletlerin insan hakları siyasetinin iki yüzlülüğünü açık biçimde ortaya koymaktadır.⁷⁷ Çarpıcı bir örnek olarak, Birleşik Devletler’in insan haklarına yönelik politikalarına bakıldığında -elbette yalnızca ABD’ye özgü olmamakla birlikte- ciddi bir tutarsızlığın dikkat çektiği görülmektedir. İnsan hakları standartlarının oluşturulmasında öncü bir rol üstlenen ve diğer devletleri eleştirirken insan hakları söylemini sıkça kullanan ABD, bazı temel uluslararası insan hakları sözleşmelerine taraf olma konusunda

⁷⁵ Freeman, İnsan Hakları, 2.

⁷⁶ Haule, “Are Human Rights an Alternative”, 390.

⁷⁷ Jacob Dolinger, “The Failure of the Universal Declaration of Human Rights”. University of Miami Inter-American Law Review, 47/2 (2016): 167-168.

son derece isteksiz davranmıştır. Nitekim, Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'ni kabul edip onaylaması yirmi altı yıl, Soykırım Sözleşmesi'ni onaylaması kırk yıl, Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme'yi imzalaması ise yirmi sekiz yıl sürmüştür.⁷⁸ Ayrıca, dünyada en fazla sayıda devletin taraf olduğu Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'yi hâlâ imzalamamış olması, bu çelişkinin en dikkat çekici örneklerinden biridir. Bu çerçevede, uluslararası insan hakları standartları esas alındığında, Amerika Birleşik Devletleri'nin bu standartlara ilişkin günlük uygulama testini geçemeyeceği ileri sürülmektedir.⁷⁹ Hiç kuşkusuz, devletlerin insan haklarına yönelik tutarsızlıklarına ilişkin bu örnekler çoğaltılarak oldukça uzun bir liste oluşturulabilir ve bu bağlamda, insan hakları endekslerinde Birleşik Devletler ile kıyaslanamayacak ölçüde olumsuz sicile sahip birçok devlet bulunmaktadır.

Tarihsel kayıtlar, Birleşmiş Milletler'e üye birçok devletin, özellikle temel insan hakları konusunda BM Antlaşması'nda yer alan ilkelere bağlılıkta başarısız kaldığını, bu ilkeleri kimi zaman doğrudan ihlal ettiğini ve kendi halkına yönelik baskıcı uygulamalarda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim birçok örnekte devletler, insan haklarının koruyucusu olmaktan ziyade bu hakların başlıca ihlalcisi konumuna gelmişlerdir.⁸⁰ Bu durum, esasen insan hakları ile devlet arasındaki yapısal çelişkiye işaret etmektedir. Zira modern devlet, insan haklarının hem ihlalcisi ve yükümlüsü hem de aynı zamanda garantörü konumundadır. Modern devlet, hukuk koyma ve uygulama yetkisini tekelinde bulundurmaktadır. Bu bağlamda, doğal haklardan insan haklarına geçiş ve insan haklarının pozitif hukuka dönüşmesi, devletin kendi iradesiyle üstlendiği bir yükümlülüğe işaret etmektedir. Bu yükümlülüklerin bir kısmı, devlet iktidarını sınırlandırarak

⁷⁸ Hamelink, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin hazırlık sürecine ilişkin müzakerelere atıfla, dikkat çekici bir örnek olarak Çin'in ayrımcılık yasağı ve eşit haklara ilişkin hükümlere destek verdiğini, buna karşılık ABD ve Birleşik Krallık'ın bu hükümlere destek sunmadıklarını aktarmaktadır. Ayrıca, daha önce Milletler Cemiyeti döneminde Japonya'nın ırkçılığın açık biçimde yasaklanmasını önerdiğini, ancak bu girişimin ABD, Birleşik Krallık ve Fransa'nın muhalefeti nedeniyle başarısızlığa uğradığını da belirtmektedir. Cees J. Hamelink, İletişim ve İnsan Hakları: İletişimsel Adalete Doğru, çev. Hamza Eren Sarıçam (İstanbul: Lejand Yayınları, 2025), 179.

⁷⁹ Douzinas, İnsan Haklarının Sonu, 143.

⁸⁰ Haule, "Are Human Rights an Alternative", 387.

müdahale etmeme biçiminde negatif edim; diğer kısmı ise, devletin iktidar olanaklarını insan haklarının gerçekleştirilmesi için seferber etmesini öngören pozitif edim şeklinde tezahür etmektedir. Başka bir ifadeyle, insan hakları hem devlete yasaklar koyarak onu sınırlandırmakta hem de bu sınırlar içinde belirli yükümlülükleri yerine getirmeye zorlamaktadır. Ezcümle, insan haklarının pozitif hukuka dâhil edilmesiyle birlikte, devlet hem kendi iktidarını sınırlamakta hem de bu sınırlar içinde kalacağını taahhüt etmektedir. Tam da bu noktada ortaya çıkan içsel gerilim, insan haklarının eylemsel düzlemde kırılabilirliğinin temel nedenlerinden birini oluşturmaktadır.⁸¹ İnsan haklarının yer aldığı ilk pozitif hukuk belgelerinde, bu hakların somut olarak uygulamaya konulması için bir kısım kurumsal mekanizmalar öngörülmüştür. Bu bağlamda, insan haklarını içeren en üst norm olan anayasanın, bu hakların etkili güvencesi açısından kuvvetler ayrılığı ilkesini içermesi bir zorunluluk olarak görülmüştür. Teorik olarak öngörülen kuvvetler ayrılığı ilkesinin uygulamada ne ölçüde hayata geçirildiği bir yana, bu ilkenin tam anlamıyla işlediği varsayılrsa dahi, devletin belirli ölçülerde kendi kendisini denetleyen ve yargılayan bir aktöre dönüşmesine engel olmamaktadır.

İnsan hakları ile iktidar arasındaki çelişkiyi ya da bu hakların pratikteki kırılabilirliğini bütünüyle ortadan kaldıramasa da, bir anayasanın -anayasacılık düşüncesi doğrultusunda- temel hakları güvence altına alması ve kuvvetler ayrılığı ilkesini düzenlemesi, insan haklarının hem normatif düzeyde hem de uygulanma alanında hayat bulması açısından kritik bir aşamayı temsil eder. Ancak, böyle bir anayasayı ihdas eden irade ile aynı anayasaya, belirli durumlarda bu anayasanın sınırlandırılabilirliğine dair hükümleri yerleştiren irade, özünde aynı devlet iradesidir. Devlet, özellikle kendi selametine ve güvenliğine yönelik tehditlerin söz konusu olduğu durumlarda, anayasal çerçevede öngördüğü “istisna hâli” ya da “olağanüstü hâl” düzenlemeleri aracılığıyla, hem anayasanın kendisini hem de onun içerdiği hakları sınırlandırma yetkisini kullanmaktadır.⁸² Agamben’in kavramsallaştırdığı biçimiyle istisna hâli, hukuk düzeninin bizzat kendisini askıya alarak hem hukukun sınırlarını tayin eder hem de bu sınırların ötesinde ka-

⁸¹ Sancar, “Devlet Aklı” Kıskaçında, 123-124.

⁸² Carl Schmitt, *Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, çev. A. Emre Zeybekoğlu (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2005); Giorgio Agamben, *İstisna Hali*, çev. Kemal Atakay (İstanbul: Otonom Yayınları, 2006).

lan alanı içselleştirir; böylece, paradoksal olarak, “yasal biçimi olmayan şeyin yasal biçimi” işlevini üstlenir.⁸³ İstisna ya da olağanüstü hâl dönemlerinde, devletler olağan dönemlerde tabi oldukları yasal sınırların dışına çıkarak insan haklarını daha geniş ölçüde sınırlama imkânı elde ederler; bu dönemlerde insan haklarının sınırlarını, “istisna kuralları” belirler.⁸⁴ Bu noktada Schmitt’in de belirttiği üzere egemen, istisna hâline karar verebilendir ve bu bağlamda hukuk düzeninin dışında kalarak onun sınırlarını da belirleyebilir.⁸⁵ Böylece, insan haklarının korunması için oluşturulmuş anayasal çerçeveler, istisna rejimi aracılığıyla içeriden delinirken; hukuk içinde hukukun dışına çıkılması mümkün hâle gelmekte ve bu da insan haklarının eylemsel düzlemde kırılmasını yapısal bir sorun hâline getirmektedir.

Ayrıca ve belki de esas olarak, hakları yalnızca devlete dayandırılan hukuki pozitivizmin modern devlet anlayışı üzerindeki belirgin etkisi, devlete hakları sınırlama ve hatta ihlal etme konusunda meşruiyet zemini sunmaktadır; bu durum ise insan haklarını daha kırılabilir ve güvencesiz bir konuma itmektedir. Bu nedenle, insan haklarının etkili korunması, sadece hukuki normların varlığına değil, aynı zamanda devletlerin bu normlara gerçek anlamda bağlı kalmasına ve hesap verebilirliğin sağlanmasına da bağlıdır. Bu da zorunlu olarak hukuk-ötesi birçok faktörün birlikteliği ile mümkün olabilmektedir.

İnsan haklarının devlet içindeki güvencelerinin kırılabilirliği, uluslararası insan hakları hukukunun ve denetim mekanizmalarının geli-

⁸³ Agamben, *İstisna Hali*, 10. Kriz ve istisna dönemlerinde devletlerin olağanüstü yasaları ve yetkileri nasıl kullandığı, bu yetkilerin hukuki ve teorik temelleri ile uygulamadaki sonuçları, olağanüstü hallerde hukuk ile güvenlik gerilimi ve bu tür dönemlerde insan haklarının durumu hakkında detaylı bilgi için bkz. Oren Gross ve Fionnuala Ni Aolain, *Law in Times of Crisis: Emergency Powers in Theory and Practice* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

⁸⁴ “Olağanüstü hâl” dönemlerinde temel hak ve özgürlüklerin, belirli koşullar altında ve hukuki bir çerçevede dâhilinde, olağan dönemlere kıyasla daha geniş ölçüde sınırlandırılabilirliği hem çağdaş ulusal hukuk düzenlerinde hem de ulus-üstü insan hakları hukukunda genel olarak kabul edilmekte ve bu durum bir hukuki teknik olarak değerlendirilmektedir. Ancak uygulamada “olağanüstü hâl”, formel hukuk tekniğinin ötesi genel bir devlet yaklaşımı olarak işlev görmektedir.

⁸⁵ Schmitt, *Siyasi İlahiyat*, 13-14.

şimini gerekli kılmıştır.⁸⁶ İnsan haklarının uluslararası hukuk düzleminde pozitifleşmesi, bu hakları devletin münhasır yetki alanının dışına çıkararak devlet-üstü bir statüye taşımış; bu sayede insan hakları, evrensel düzeyde devletlerin eylem ve politikalarının değerlendirilmesinde temel normatif ilkeler haline gelmiştir. Ne var ki, uluslararası insan hakları rejiminin tüm kurumsal ve normatif gelişimine rağmen, insan haklarının uygulamadaki kırılabilirliği giderilememiştir. Bu kırılabilirliğin en temel nedenlerinden biri, egemenlik ilkesinin ve onun bir yansıması olan devletlerin iç işlerine karışmama ilkesinin, uluslararası düzlemde hâlen etkisini koruyan temel normlar arasında yer almasıdır. Bu bağlamda, genel anlamda uluslararası hukuk, özelden ise uluslararası insan hakları hukuku, büyük ölçüde devletler arası ilişkilerin mantığı doğrultusunda şekillenmektedir. Dolayısıyla, uluslararası insan hakları koruma mekanizmaları da önemli ölçüde devletlerin denetimine ve rızasına tabi olmaya devam etmektedir. Bu durum ise, uluslararası insan hakları rejiminin uygulamada etkinliğini zayıflatmaktadır.⁸⁷

Uluslararası hukukun yapısal zayıflığı ve yetersizliği, özellikle bireylerin doğrudan muhatap olduğu durumlarda daha belirgin biçimde görülmektedir. Çünkü insan hakları hâlâ ağırlıklı olarak ulusal ve yerel düzeyde korunmakta ya da ihlal edilmektedir.⁸⁸ İnsan haklarının birincil ve asli muhatabı devletlerdir; yani hem ihlal eden hem de koruyan taraf devletlerdir. Bu bağlamda, insan hakları yerel düzeyde polis merkezlerinde, siyasal ve kamusal kurumlarda ve otoritelerde ya ihlal edilmekte ya da korunmaktadır. Elbette, uluslararası insan hakları mekanizmaları tamamen işlevsiz değildir. Özellikle bölgesel düzeyde, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin öngördüğü sistemin en gelişmiş sistemlerden biri olduğu ve özellikle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi aracılığıyla etkili bir mekanizma işlevi gördüğü göz ardı edilemez. Ancak son yıllarda birçok ülkede yükselen popülist ve otoriter rejimler, ulusal egemenliğin savunusu ve vurgusu temelinde bölgesel insan hakları rejimlerine yönelik eleştirilerde bulunmakta ve bu

⁸⁶ Uluslararası insan haklarının tarihsel gelişimi ve devlet egemenliğine yönelik etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jack Donnelly and Daniel J. Whelan, *International Human Rights* (London: Routledge Press, 2017).

⁸⁷ Sancar, "Devlet Akli" Kısacında, 128.

⁸⁸ Douzinas, *İnsan Haklarının Sonu*, 136.

kurumların kararlarının uygulanmaması için çeşitli stratejiler geliştirmektedirler.⁸⁹ Bu tutum, en gelişmiş mekanizmalara sahip olan Avrupa bölgesel rejimini de olumsuz etkilemektedir.

Küresel düzeyde insan haklarının hamisi ve koruyucusu olarak konumlanan Birleşmiş Milletler bünyesindeki koruma mekanizmaları ise, yapısal açıdan görece daha zayıf bir durumda bulunmaktadır. Genel olarak uluslararası hukukun ve Birleşmiş Milletler bünyesindeki mekanizmaların insan haklarını korumaya yönelik zayıflığı, yetersizliği ve çelişkili işleyişi, 7 Ekim 2023'te Hamas'ın İsrail'e yönelik saldırılarının ardından İsrail'in Gazze halkına karşı başlattığı geniş çaplı askerî harekâtın yol açtığı trajediyle birlikte somutlaşmakta ve kristalize olmaktadır. Birleşmiş Milletler yetkilileri, Gazze'deki durumu "insanlık krizi", "yaşayan bir cehennem" ve "mutlak, derinleşen ve eşi benzeri görülmemiş bir dehşet hâli" gibi kıyameti ve felaketi andıran terimlerle tanımlamıştır.⁹⁰ Aynı şekilde, BM uzmanları da İsrail'in söz konusu askeri hareketini defalarca "soykırım" olarak nitelendirmiş; bu süreci "sömürgeci silme eylemi olarak soykırım" şeklinde ifade etmişlerdir.⁹¹ Gazze'deki yaşanan bu insanlık krizi, uluslararası hukukun ve kurumların işlevselliğine dair ciddi sorgulamaları beraberinde getirmiş; küresel hukuk düzeninin krize sürüklendiğini gözler önüne sermiştir. Nitekim otuzdan fazla Birleşmiş Milletler uzmanı, Gazze'deki gelişmelerin "uluslararası düzenin çökmekte olduğuna" işaret ettiğini belirtmiştir.⁹²

İsrail'in ezici askeri saldırılarının daha ilk aylarında, 29 Aralık 2023 tarihinde Güney Afrika, İsrail aleyhine Uluslararası Adalet Divanı'nda dava açarak, 7 Ekim 2023'te gerçekleşen saldırılara karşılık olarak İsrail'in yürüttüğü eylemlerin 1948 Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi'ni ihlal ettiğini ileri sürmüştür. Güney Afrika, İsrail'in soykırım eylemlerini durdurmasını, soykırıma

⁸⁹ Grote, "Current Issues and Common Challenges", 87-97.

⁹⁰ Michael A. Becker, "Crisis in Gaza: South Africa v Israel at the International Court of Justice (or the Unbearable Lightness of Provisional Measures)". *Melbourne Journal of International Law*, 25/2 (2025): 5, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5018178>.

⁹¹ Ernesto Verdeja, "The Gaza Genocide in Five Crises". *Journal of Genocide Research*, (2025): 2, doi:10.1080/14623528.2025.2452707.

⁹² Verdeja, "The Gaza Genocide", 9.

teşviki önlemesini ve cezalandırmasını, Filistinlilerin zorla yerinden edilmesini engellemesini, gıda ve insani yardıma erişimin sağlanmasını ve delillerin yok edilmesini önlemesini talep eden dört ayrı geçici tedbir başvurusunda bulunmuştur.⁹³ Uluslararası Adalet Divanı, Güney Afrika'nın başvurusunda ileri sürdüğü tüm talepleri kabul etmemiş ve İsrail'e askeri harekatı askıya alması yönünde açık bir talimat vermemiş olsa da, Gazze'deki Filistinlilerin Soykırım Sözleşmesi kapsamındaki haklarına yönelik gerçek ve yakın bir tehdit bulunduğu sonucuna varmış; bu nedenle İsrail'i, soykırımı önlemeye, soykırımı teşviki engelleyip cezalandırmaya ve insani yardımı derhâl sağlamaya yönelik etkili tedbirler almaya ve alınan önlemleri Mahkeme'ye raporlamaya zorunlu kılmıştır.⁹⁴ Ancak Mahkeme kararının sahadaki insani trajediyi hafifletme veya durdurma konusunda pek bir etkisi olmamıştır. Sahada anlamlı bir etkisinin bulunmaması üzerine Mahkeme üyelerinden biri şu şekilde serzenişte bulunmuştur: Mahkeme, insani krize kararlarıyla defalarca müdahale etmeye çalıştı, "ama Mahkeme sadece bir mahkemedir!"⁹⁵ Bu durum ve söz konusu serzeniş, uluslararası hukuk sisteminin ve mahkeme kararlarının ağır insan hakları ihlallerini önleme ve durdurma konusundaki etkisini ve sınırlarını açık biçimde gözler önüne sermektedir.

Bu yapısal zayıflıklara ek olarak, insan haklarının uluslararası mekanizmalar yoluyla korunmasına ilişkin zorunlu durumlarda, özellikle harici müdahale ve güç kullanımının meşruiyeti ve sınırları etrafında yoğun tartışmalar sürmektedir.⁹⁶ Söz konusu tartışma, aynı za-

⁹³ Becker, "Crisis in Gaza", 11.

⁹⁴ Becker, "Crisis in Gaza", 14-16.

⁹⁵ Becker, "Crisis in Gaza", 10.

⁹⁶ İnsan haklarını ya da insanlığı koruma amacıyla, bu ilkeleri ihlal eden bir devlete karşı dış müdahale ve güç kullanımının meşruiyeti ve uygulanabilirliği konusu uluslararası ilişkiler ve hukuk literatüründe yoğun biçimde tartışılmaktadır. Özellikle soykırım gibi uç ve ağır insan hakları ihlallerinin söz konusu olduğu durumlarda, düşünsel düzlemde dış müdahale ve güç kullanımının meşru olduğu yönünde genel bir kabulün bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu kabul, büyük güçlerin/devletlerin çıkarı başka türlüünü gerektirmedikçe pratikte de geçerli olmaktadır. Nitekim Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, uluslararası barış ve güvenliği koruma misyonu çerçevesinde -ki soykırım bu barışa yönelik en büyük tehditlerden biri olarak görülmektedir- zaman zaman güç kullanımına onay vermiştir. Ancak bu tür müdahalelerin kim tarafından ve hangi yöntemlerle gerçekleştirileceği sorusu, müdahalenin kendisi kadar karmaşık ve sorundur. Zira mü-

manda insan haklarının tarihsel ve teorik gelişiminde evrenselcilik ile görelilik arasındaki ikileme ve tartışmayla da ilintilidir. İnsan haklarına ilişkin evrensellik ile görelilik veya kültürel rölativizm tartışmaları, Evrensel Bildiri'nin kabulüyle birlikte başlamış ve daha sonraki dönemde giderek derinleşmiştir. Ancak zamanla akademik literatürde bu iki yaklaşım arasında bir uzlaşma arayışı gelişmiş; insan haklarının evrensel ilkeler temelinde tanınmakla birlikte, yerel-kültürel bağlamlar gözetilerek yorumlanması gerektiği yönünde genel bir eğilimin ortaya çıkmış olduğunu ifade etmek mümkündür.⁹⁷ Her iki yaklaşımın radikal ya da sınırsız pozisyonları insan hakları açısından kabul edilmemekte; evrensel ahlakın ve kültürel kimliğin insan deneyiminin farklı yönlerini ifade ettiği genel kabul görmektedir.

Bauman, evrenselcilik ile kültürel görelilik arasında bir uzlaşma ve denge arayışına ilişkin olarak şu tespitte bulunmaktadır: “*Evrensel değerler, hemşerilik anlayışının durgun sularının baskıcı sıkıcılığına karşı iyi bir ilaç olduğu ve komünal özerklik, evrenselcilerin kibirli katı yürekliliğine karşı duygusal olarak memnun edici bir kuvvetlendirici sağladığı halde, düzenli olarak alınan her ilacın zehire dönüştüğünü yaşayarak öğrendik. Gerçekten de, seçim iki ilaç arasında olduğu sürece, sağlıklı olma ihtimali zayıf ve uzak olacaktır.*”⁹⁸ Bu tür eleştirel yaklaşımlar doğrultusunda akademik literatürde bir denge ve uzlaşma eğilimi gelişmiş olsa da, insan haklarının uygulama düzeyinde evrensellik-görelilik gerilimi hâlâ sıklıkla gündeme getirilmekte ve bu durum, insan haklarının eylemsel düzlemdeki kırılmasını artırmaktadır. Daha net bir ifadeyle, insan haklarını ihlal eden aktörler, bu ihlalleri meşrulaştırmak ve teorik bir zemine oturtmak amacıyla evrensellik-görelilik tartışmasını ve insan haklarının evrenselliğine karşıt bir tez olarak kültürel farklılıklar vurgusunu bir araç olarak kullanmaktadırlar.

dahaleyi gerçekleştiren aktörlerin de aynı insan hakları normlarını ihlal etme potansiyeli taşıdığı gerçeği göz ardı edilemez. Bu potansiyel, yalnızca teorik bir risk değil; aynı zamanda tarihsel deneyimlerle de doğrulanmış bir olgudur. Bu konudaki tartışmalara yönelik detaylı bilgi için bkz. Douzinas, İnsan Haklarının Sonu, 148-161; Freeman, İnsan Hakları, 57-59.

⁹⁷ Donnelly, Teoride ve Uygulamada, 119-135; Amartya Sen, “Universal Truths: Human Rights and the Westernizing Illusion”. Harvard International Review, 20/3 (1998): 40-43.

⁹⁸ Zygmunt Bauman, Postmodern Etik, çev. Alev Türker (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 288.

Elbette kültürel farklılıklar olgusu göz ardı edilemez, lakin bu farklılıklar insan haklarının evrenselliğine karşıtlık da teşkil etmez.⁹⁹ Dahası, kültürel kimlik hakkını bir insan hakkı olarak düzenleyen birçok uluslararası belge de bulunmaktadır. Ancak dünyanın sosyolojik ve kültürel farklılıklarından, ekonomik ve siyasal sistem çeşitliliğinden hareketle insan haklarının evrensel olamayacağı iddiası, hak temelli bir yaklaşımdan uzak olup, uygulamada çoğunlukla mağdurlar tarafından değil ihlal ediciler tarafından dile getirilmektedir. Bu yaklaşımın aşırıya kaçan biçimi, mevcut uluslararası insan hakları koruma sistemini temelden sarsmakta ve insan hakları alanında adeta “herkesin her istediğini yaptığı” bir durum yaratarak, her bir diktatörün, her bir askeri cunta rejiminin ve hatta baskı altındaki her bir demokratik hükümetin yalnızca yerel geleneklere değil, aynı zamanda kendi çıkarlarına da uygun biçimde bir hak yaklaşımına imkan sunmaktadır.¹⁰⁰

Bu mevzu, Rosalyn Higgins’ten uzun bir alıntı ile açıklanabilir: *“Zaman zaman, insan haklarının evrensel bir kavramsallaştırmasının mümkün olamayacağı, çünkü dünyanın farklı kültür ve siyasal sistemlerinin dikkate alınması gerektiği öne sürülmektedir. (...) Bu görüş, nadi ren ezilenler tarafından dile getirilir; zira onlar, algılanan evrensel standartlardan yararlanmak için son derece isteklidirler. İnsan haklarının evrensel olmadığına ve göreceli olduğuna dair bu yaklaşım, esasen devlet-merkezli bir bakış açısını yansıtır ve insan haklarının, devletlerin ya da devletler gruplarının siyasal, ekonomik politikaları ya da kültürel farklılıkları temelinde farklı davranmalarından bağımsız olarak, tümüyle insana ait haklar olduğu gerçeğini göz ardı etmektedir. Ben, insan ruhunun evrenselliğine derin bir inanç besliyorum. Dünyanın her yerindeki bireyler aynı temel şeyleri istemektedir: Yeterli gıda ve barınma, düşüncelerini özgürce ifade etme, kendi dinini uygulama ya da inançsız olma hakkı, devletin tehdidinden uzak yaşama güvencesi, işkence görmeme, suçlama olmaksızın alıkonulmama ve suçlanmaları*

⁹⁹ İnsan hakları ile kültürel haklar ilişkisi ve uyumu konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010); Charles Taylor, “Tanınma Politikası”, içinde *Çokkültürcülük: Tanınma Politikası*, haz. Amy Gutmann, çev. Yurdanur Salman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010).

¹⁰⁰ Philip Alston, “The Universal Declaration at 35: Western and Passe or Alive and Universal”. *The Review of the International Commission of Jurists*, 31 (1983): 65.

hâlinde adil bir yargılanma hakkı. Bu arzuların hiçbirinin, belirli bir kültür, din ya da kalkınma düzeyine bağlı olduğunu düşünmüyorum."¹⁰¹

İnsan haklarının uygulamada zayıf kalmasının bir diğer nedeni ise -önceki gerekçeyle de ilişkili olarak- ekonomik kalkınmışlık düzeyleri arasındaki eşitsizliktir. Zira bazı insan hakları, devletler açısından doğrudan bir ekonomik maliyet yaratmaktadır. Örneğin, uluslararası birçok belgede temel bir hak olarak tanımlanan "sağlık hakkı"nın etkili bir biçimde uygulanabilmesi, ekonomik kaynaklara erişim bakımından zengin ve yoksul ülkeler arasında ciddi farklılıklar doğurmaktadır. Bu durum, insan haklarının evrenselliği ilkesini uygulama düzeyinde büyük bir çelişkiyle karşı karşıya bırakmaktadır. Söz konusu çelişkinin aşılması ise yalnızca hukuki düzenlemelerle değil, çok boyutlu ve yapısal faktörlerin bir araya gelmesiyle mümkündür.¹⁰² Bununla birlikte, ekonomik olarak geri kalmış ülkelerdeki siyasal elitlerin, insan haklarını bir "lüks" olarak nitelendirmeleri; vatandaşlarının açlık, yoksulluk gibi temel hayatta kalma sorunlarını önceliklendirdikleri ve bu nedenle bazı haklarının sınırlandırılmasını gönüllü olarak kabul ettikleri yönündeki söylemleri, insan haklarının eylemsel kırılmasını daha da derinleştirmektedir. Yoksul ülkelerdeki bireyleri ekonomik kalkınma ile insan haklarının bir "lüks" olduğu yönündeki bir tercih ikilemine zorlayan bu varsayım, hem kavramsal açıdan sorunludur hem de mevcut ampirik veriler ışığında doğrulanması güçtür.¹⁰³ Aksine, bir ülkenin refah düzeyi ile medeni ve siyasal haklarının güvence altına alınması arasında anlamlı ve güçlü bir ilişki olduğuna dair ampirik verilere dayalı çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.¹⁰⁴ Dolayısıyla, dünya genelinde yoksulluk içinde yaşayan bireylerle en temel haklardan mahrum bırakılan bireyler büyük ölçüde örtüşmektedir. Hiç kuşkusuz bu ilişki mutlak ya da tek yönlü nedensel bir bağa indirgenemez; lakin insan haklarının yokluğu yoksulluğa ve sefalet zemin ha-

¹⁰¹ Rosalyn Higgins, *Problems and Process: International Law and How We Use It* (Oxford: Oxford University Press, 1995), 97.

¹⁰² Freeman, *İnsan Hakları*, xiii.

¹⁰³ Ulrich K. Preuss, "The Force, Frailty, and Future of Human Rights under Globalization". *Theoretical Inquiries in Law*, 1/2 (2000): 287

¹⁰⁴ Bu konuda ampirik verilere dayalı daha detaylı bilgi için bkz. Amartya Sen, *Development as Freedom*, (Oxford: Oxford University Press, 2001); Partha Dasgupta, *An Inquiry into Well-Being and Destitution*, (Oxford: Oxford University Press, 1995).

zırlamakta ve/veya neden olmaktadır. Bu bağlamda, ekonomik yoksulluk insan haklarının uygulanmamasının bir gerekçesi değil, çoğu durumda bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Ne var ki, insan haklarının uygulamadaki zayıflıkları, hâlen araçsal bir gerekçe olarak ekonomik yetersizlik söylemi üzerinden meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır.

Geleneksel insan haklarının içkin yapısı da onun kırılganlığının bir nedeni olmuştur. Bu bağlamda, insan hakları egemenliğini “kırılgan bir hegemonya”¹⁰⁵ olarak niteleyen Santos’a göre, insan haklarının tarihsel gelişimi Batı modernitesine içkin çelişkili ve çift yönlü bir soykütüksel yapıya dayanmaktadır. Bir yandan Amerikan ve Fransız devrimleri gibi tarihsel kırılmalarda özgürlük ve eşitlik talepleriyle devrimci bir işlev üstlenmiş; hukuk ve haklar adına kurucu mücadelelerin zeminini oluşturmuştur. Öte yandan, Batı modernitesinin sömürgeci-sömürge ikiliğine dayalı hâkim kurgusu, insan haklarını yalnızca sömürgeci/merkez toplumların özgürleşme söylemi olarak biçimlendirmiştir. Bu bağlamda, sömürgelerdeki toplumsal ve siyasal gerçeklikler, teorik olarak evrensel addedilen hak söylemi tarafından dışlanmış ve görünmez kılınmıştır. Sömürgeciliğin biçimsel olarak sona ermesi bu dışlayıcı yapıyı ortadan kaldırmamış; yeni-sömürgecilik, yapısal ırkçılık, yabancı düşmanlığı ve özellikle sığınmacı ve göçmenlere yönelik sürekli olağanüstü hâl pratikleri yoluyla yeniden üretilmiştir. Uluslararası hukuk ve egemen insan hakları doktrinlerinin de, bu sürekliliği sürdürmek için bir araç olarak kullanılmış olduğu iddia edilmiştir.¹⁰⁶ Santos’un bu iddiasının abartılı olduğu düşünülebilir; ancak daha iyimser bir bakış açısına göre bile, gelişen insan hakları hukuku söz konusu tarihsel adaletsizlikleri bütünüyle bertaraf etmede yetersiz kalmıştır.

¹⁰⁵ Boaventura De Sousa Santos, “Human Rights: A Fragile Hegemony”, içinde Human Rights ve Diverse Societies: Challenges and Possibilities, ed. François Crépeau and Colleen Sheppard, (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2013), 17.

¹⁰⁶ Santos, “A Fragile Hegemony”, 18. Santos’a göre, insan haklarının sahip olduğu hegemonyanın derin tarihsel köklere dayandığı ve bu sürecin, insan haklarının adil bir toplumun kurucu ilkeleri olarak kutsanmasına doğru doğrusal bir seyir izlediği yönündeki -uzun süredir mevcut olan- yaygın görüş bir yanılsamaya dayanmaktadır. Geleneksel insan hakları anlayışının bu egemen kanaati, çeşitli biçimlerde ortaya çıkan dört temel yanılsamadan oluşmaktadır: erekselcilik (teleoloji), zafercilik (triumphalism), bağlamdan koparma (de-contextualization) ve yekparecilik (monolithism). Santos, “A Fragile Hegemony”, 18.

İnsan haklarının kırılabilirliği yalnızca tarihsel ve siyasal bağlarla sınırlı değildir; aynı zamanda, teorik temelleri ile pratik gerçekliği arasındaki ilişkiye içkin yapısal çelişkilerle de yakından bağlantılıdır. Bu bağlamda, insan haklarının evrenselci bir zeminde gerekçelendirilmesi ile uygulamadaki yükümlülüklerin yerel ve tikel arz eden karakteri arasında belirgin bir tutarsızlık bulunmaktadır. İnsan hakları, her bireyin salt insan olması bakımından sahip olduğu ve herhangi bir topluluğun, siyasal otoritenin ya da hükümetin vadedine bağlı olmayan haklardır. Bu hakların kaynağı, tüm insanlığın paylaştığı ortak bir değer, yani insan onurunu esas alır. Ne var ki, bu normatif gerekçelendirme ile uygulama düzlemi arasında açık bir gerilim söz konusudur. Zira insan haklarının fiilen hayata geçirilmesi, bu haklara uygun kamu politikaları geliştiren, gerekli kaynakları tahsis eden ve uygulanmalarını denetleyen belirli bir siyasi otoriteyi, yani devleti varsaymakta ve zorunlu kılmaktadır. Oysa yalnızca “ahlaki bir topluluk” olarak tasavvur edilen insanlık, bu tür kurumsal sorumlulukları ve yükümlülükleri üstlenemez. Bu nedenle, insan haklarının evrensel dayanağı ile bu hakların uygulanabilirliğini sağlayacak tikel muhataplar arasındaki yapısal uyumsuzluk, insan haklarının kırılabilir karakterini ortaya koyan önemli bir çelişkiyi temsil etmektedir.¹⁰⁷ İnsan haklarının gerçekleşmesi için gerekli görevler, “insanlık” adına bir birliğe dayalı bir kurum tarafından değil, bağımsız ve egemen devletlerin çokluğuna dayalı olarak, kolektif olarak insanlığın refahından sorumlu devletler tarafından yüklenilmektedir. Ezcümle, insan haklarının evrenselliği ile bunların yükümlülüklerle tabi tutulanlar üzerindeki belirli görevlerin doğası arasında çelişki bulunmaktadır. Nitekim, modern devletin yurttaşları ile diğer tüm insanlar arasında açık bir ayırım yapması ve bazı hakları sadece yurttaşlara tanıırken, yurttaş olmayanları bu haklardan mahrum bırakması söz konusu çelişkinin somut bir tezahürüdür.

Hannah Arendt, yurttaşlık statüsüne sahip olmayan ya da bu statüyü kaybetmiş olan vatansızlar ve mülteciler gibi gruplar üzerinden, özellikle dünya savaşları sonrasında bu duruma düşen kişilerden hareketle, bunların yalnızca yurttaşlık haklarından değil, aynı zamanda insan haklarından da mahrum bırakıldıklarını vurgulayarak bu yapısal çelişkiye dikkat çekmektedir. Arendt, bu tür grupların statüden ve

¹⁰⁷ Preuss, “Future of Human Rights”, 289-291.

haklardan yoksun kalışını şu şekilde izah etmektedir: “*Anayurtlarından ayrıldıklarında artık yurtsuzdular; devletlerini bıraktıklarında artık devletsizdiler; insan haklarından yoksun bırakıldıklarında artık haksızdılar, yeryüzünün posasıydılar.*”¹⁰⁸ Bu ifadeyle Arendt, teoride herkese tanınmış gibi görünen insan haklarının, fiilen yalnızca siyasal topluluğa dahil bireyler -yani yurttaşlar- tarafından kullanılabilirdiğini göstermektedir. Bu durum, insan haklarının sadece “insan olmakla” kazanıldığı evrenselci iddiası ile, onların uygulanabilirliğini sağlayan somut siyasal yapıların gerekliliği arasında ciddi bir çelişkiye ve tutarsızlığa işaret etmektedir. Bu çelişki, modern devletin toplumsal sözleşmeye dayalı varsayımıyla da bağlantılıdır. Zira sözleşmeye taraf olanlar, yani yurttaşlar, hakların hem öznesi hem de maliyetine katlanan aktörler olarak hak sahipliğini elde ederken; bu topluluğun dışındaki kalan bireyler bu hakların korumasından fiilen dışlanmaktadır.

“Yeryüzünün posası” olarak nitelenen bu kişiler, “yaptıkları ya da düşündükleri şeyden dolayı değil değiştirilemez bir özelliklerinden dolayı -yani, yanlış bir ırktan ya da yanlış bir sınıftan doğmuş oldukları ya da ... yanlış bir siyasi yönetim tarafından görevlendirildikleri için-zulüm görmüşlerdi.”¹⁰⁹ Arendt, bu yapısal çelişkinin giderilmesinin ancak “haklara sahip olma hakkı” ile mümkün olabileceğini belirtir; ancak mevcut sistemde bunun gerçekleşip gerçekleşmeyeceği belirsizdir. Ona göre, “haklara sahip olma hakkının ya da her bireyin insanlığın bir üyesi olma hakkının bizzat insanlık tarafından garanti edilmesi anlamına gelebilmektedir. Bunun olanaklı olup olmadığı hiçbir biçimde kesin değildir.”¹¹⁰ Hiç kuşkusuz, Arendt’in bu sözleri, İkinci Dünya Savaşı sonrasında olağanüstü koşulları bağlamında kaleme alınmış olmakla birlikte, yalnızca dönemin geçici ya da istisnai koşullarına değil; insan haklarının evrensellik iddiası ile modern ulus-devletin kapsayıcılık sınırları arasındaki yapısal çelişkiye yöneliktir. Nitekim günümüzde de bu tür gruplar, insan haklarının kıyısında kalmaya devam etmekte; dahası, doğal ya da insan eliyle gerçekleşen felaketlerden kaçmak zorunda kalan bu gruplar, günümüzde insan hakları karşıtı tepkilerin yöneldiği başlıca hedeflerden biri hâline gelmektedir.

¹⁰⁸ Hannah Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları 2: Emperyalizm*, çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 256.

¹⁰⁹ Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları*, 300.

¹¹⁰ Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları*, 307.

Günümüzde dünya siyasetinde etkili olan popülist rejimler, mülteciler ve göçmenler gibi “korunaksız” ya da “kırılgan” gruplara yönelik açık veya örtülü bir biçimde hak ihlallerinde bulunmaktadır.¹¹¹ Popülizmin özellikle sağ formu; otoriter, yabancı düşmanı, doğuştancılık (nativizm) olarak dışlayıcı ve tek-kültürcü bir milliyetçilik biçimiyle, kimi zaman ise doğrudan ırkçılığa varan bir tutumla, insan haklarının en asgari ilkelerini dahi alenen ihlal etmektedir.¹¹² Hak ihlallerine yol açan bu zenofobik ve dışlayıcı siyaset tarzı, yalnızca göçmenlerin ve mültecilerin yasal statüleriyle ilgili değildir; daha derin biçimde onların etnik ve kültürel kökenleriyle de ilişkilidir. Çünkü popülizm, toplumu “geçek halk” ve bu halka zararlı olan “ötekiler” şeklinde ikili bir düzlemde kurgulamakta ve siyasal meşruiyetini bu ayırım üzerinden inşa etmektedir.¹¹³ Popülist siyasetin “gerçek halk” iddiası doğrultusunda geliştirdiği dışlayıcı pratiklerin birincil ve en kolay hedefi genellikle söz konusu gruplar olmakla birlikte, bu dışlayıcılık yalnızca onlarla sınırlı değildir. İnsan hakları tarihi, haksızlıklar tarihidir ve insan haklarına yönelik baskılar ve ihlaller her zaman var olmuştur. Ancak hayali bir kurgu olan “gerçek halk” iddiası üzerinden insan haklarına yönelik popülist baskılar, yeni bir olgudur. Müller’in de belirttiği üzere, popülist iktidarların yönetimde başvurdukları devlet aygıtını ele geçirme, kitle-sel kayırmacılık, hukukta ayrıcalıklı uygulamalar ve sivil toplumu bastırma gibi yöntemlerin birçok otoriter rejim tarafından da kullanıldığını; ancak popülistlerin bu uygulamaları diğerlerinden farklı olarak “gerçek halk” adına meşrulaştırdıklarını ifade etmektedir.¹¹⁴

Laurence R. Helfer de, birçok ülkede son zamanlarda popülizme doğru yaşanan eğilimin uluslararası insan hakları hukuku kurumları-

¹¹¹ Hamelink, Batı’da yükselişte olan popülizmin etkisiyle de göçmenlerin toplumun bir parçası olarak ele alınmaktan ziyade haberlerde geçen bir “konu” olarak ele alındığını, insan dışı metaforlar üzerinden anlatılarak insan haklarından da mahrum bırakıldıklarını belirtmektedir: “En dikkat çekici olanı, ‘göçmen krizi’nin insanlıktan çıkarılarak, bu krizi yaşayanların bir ‘sel’, ‘sürü’ hatta bir ‘tsunami’ gibi gösterilmesidir -işgal ve korku duygularını tetikleyen tehditkar metaforlar.” Hamelink, İletişim ve İnsan Hakları, 123,124.

¹¹² Cynthia Miller-Idriss, “The Global Dimensions of Populist Nationalism”. *The International Spectator*, 54/2 (2019): 17-34; Cas Mudde, “Fighting the system? Populist radical right parties and party system change”. *Party Politics*, 20/2 (2014): 217-226.

¹¹³ Müller, Popülizm Nedir?, 36.

¹¹⁴ Müller, Popülizm Nedir?, 16, 97.

na yeni bir tehdit oluşturduğunu; popülist yönetimlerin, uluslararası insan hakları hukukunun temel dayanaklarını aşındırarak ve mevcut kurumları zayıflatarak insan haklarını çeşitli şekillerde ihlal ettiğini belirtmektedir.¹¹⁵ Popülist rejimler, demokrasinin biçimsel prosedürlerine dayansalar da, demokrasiyi tahrip etmekte ve içini boşaltmakta; çoğunluğun haklarını önceliklendirerek azınlık haklarını kısıtlamayı meşrulaştırmakta ve azınlıkları, göçmenleri ve muhalifleri hedef alarak sistematik hak ihlallerinde bulunmaktadır. Ayrıca, popülizm, yargı bağımsızlığını zayıflamasına ve ulusal mahkemelerin uluslararası hukuk kararlarını göz ardı etmesine, denetim kurumları ve ulusal insan hakları mekanizmalarının popülist aktörlerce ele geçirilerek işlevsizleştirilmesine yol açmaktadır. Dahası, sosyal medya araçları da dolaylı biçimde muhalefeti bastırmak, dezenformasyon yaymak ve korku iklimi oluşturmak amacıyla kullanılmaktadır ve böylece ifade ve örgütlenme özgürlüğü, oy kullanma ve mahremiyet gibi birçok insan hakkı güvencesini ihlal etmektedir.¹¹⁶ Son olarak, popülist rejimler uluslararası insan hakları kurumlarına yönelik saldırıları artırmakta, uluslararası mahkeme kararlarını çiğnemekte ve uluslararası insan hakları sözleşmelerinden çekilme tehditlerinde bulunmaktadır, bu da insan hakları kurumları için adeta “zor bir dönem” sunmaktadır.¹¹⁷

İnsan haklarının gerilemesinin ve ihlallerinin nedenlerinden biri de, insan haklarının faydacı bir anlayışla ele alınması ve insan haklarının etik ve normatif temellerini göz ardı eden pragmatik söylemin egemenlik kazanmasına dayanmaktadır. İnsan haklarının etik bir temele dayandırılmadan kullanılması, onu faydacı bir düzleme indirger ve insan hakları ihlallerini beraberinde getirir.¹¹⁸ Faydacı ve pragmatik yaklaşımlar, insan haklarını evrensel ahlaki ilkelerden çok, strate-

¹¹⁵ Laurence R. Helfer, “Populism and International Human Rights Law Institutions: A Survival Guide”, içinde Human Rights in a Time of Populism: Challenges and Responses, ed. Gerald L. Neuman (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 222-223.

¹¹⁶ Helfer, “Populism and International Human Rights”, 224-227.

¹¹⁷ Helfer, “Populism and International Human Rights”, 222.

¹¹⁸ Haule, “Are Human Rights an Alternative”, 381. İnsan haklarına ilişkin yaklaşımlar çeşitli biçimlerde sınıflandırılmıştır. Haule, bu yaklaşımları pragmatik, semantik ve normatif olmak üzere üç gruba ayırmakta; insan haklarına ilişkin temel sorunlardan birinin, bu yaklaşımlar arasında normatif yaklaşımın göz ardı edilmesi olduğunu ifade etmektedir. Haule, “Are Human Rights an Alternative”, 380-384.

jik ya da yönetsel gereklilikler düzeyinde ele almakta; bu da insan haklarının normatif gücünü zayıflatmaktadır. Nitekim Douzinas, insan haklarının etik değil pragmatik bir zemine çekilmesinin, onların sonunu getirdiğini ileri sürer.¹¹⁹ Pragmatik yaklaşım, özellikle hakların çelişkisi söz konusu olduğu zor meselelerde insan hakları ilkelerini koruma konusunda yetersiz kalmaktadır.

İnsan haklarının uygulama düzleminde karşılaştığı güçlüklerinden biri de, insan haklarının kendi içsel zorluklarından biri olan haklar çatışmasıdır. Haklar arasındaki çatışma, insan hakları pratiğinde kolay çözülemeyen, yapısal ve süreğen bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir. Bu çatışmaların sonucunda, bir kişi ya da grubun hak talebi, başka bir kişi ya da grubun haklarının sınırlandırılması veya reddedilmesini gerektirebilmektedir. Bu bağlamda, doğmamış bir çocuğun yaşam hakkı ile annenin bedeni üzerindeki tasarruf hakkı (seçme özgürlüğü) arasındaki gerilim gibi çok sayıda tartışmalı örnek literatürde yer almaktadır.¹²⁰ Bu durum, insan hakları söyleminin, ahlaki ve siyasi yaşamda ortaya çıkan derin çelişkileri çözüme kavuşturma kapasitesi konusunda sınırlılık taşıdığını; kimi zaman bu tür gerilimler karşısında çekingen veya belirsiz kaldığını ortaya koymaktadır.¹²¹ Başka bir ifadeyle, bu tür içsel çelişkiler -hatta iyi niyetli hak savunuculuğu pratiklerinde bile- insan haklarının uygulamada kırılğan bir yapıya sahip olmasına neden olabilmektedir.

İnsan haklarının eylemsel düzlemde kırılğan olması ve bu alandaki yaygın ihlallerin var olması, insan hakları alanında hiçbir ilerleme kaydedilmediği ya da oluşan insan hakları hukuku ile kurumlarının anlamsız, değersiz ya da işlevsiz olduğu şeklinde değerlendirilemez. İnsan haklarının söylemsel egemenliği, sadece hegemonik bir retorik değil, aynı zamanda insan haklarının muhatapları açısından eylemlerinde meşruluk ölçüsü ve baskısı oluşturan bir çerçeve veya üst norm niteliğindedir. İnsan haklarının hukukileşmesi, bu hakları ahlaki bir ilkenin ötesine taşımış; devletleri somut biçimde bağlayıcı

¹¹⁹ Douzinas, 411.

¹²⁰ Hakların çatışması, çatışan haklar arasında “adil bir dengenin” bulunması konusunda bkz. Bülent Algan, İnsan Hakları Kavramsal ve Kurumsal Çerçeve (Ankara: Adalet Yayınları, 2023), 171-177.

¹²¹ Freeman, İnsan Hakları, 79-82.

yükümlülükler altına sokmuş ve hak ihlallerini devletler açısından daha ağır sonuçlar doğurabilecek bir yük haline getirmiştir. Bu bağlamda, uluslararası insan hakları belgeleri, devletlerin tutum ve uygulamalarını değerlendirmede standart ölçütler sunmaktadır. Bir devlet, belirli haklar manzumesini hukuken kabul ettiğinde, bu hakları açıkça ihlal etmesi ya da ihlal ettiğini inkâr etmesi -imkânsız olmasa da- pek kolay olmayacaktır. Bu nedenle, yukarıda aktarılan ifadelerine rağmen, Hannah Arendt'in insan hakları ve uluslararası hukuk konusundaki düşünceleri -Benhabib'in de belirttiği üzere- zamanla şüphecilikten temkinli bir teyide evrilmiş; uluslararası hukuka ve kurumlara olan güveni yıllar içinde artmıştır.¹²² Bu çerçevede, insan haklarının muazzam bir güce sahip kavramsal bir ideal olduğu yönündeki aşırı iyimser yaklaşım ile insan hakları kavramının hiçbir etkisinin ya da işlevinin bulunmadığına dair aşırı realist tutumun, iki uçlu ve indirgemeci bakış açıları olduğu söylenebilir. Gerçekte insan hakları bu iki yaklaşımın arasında, hem söylemsel düzlemde önemli bir normatif güç hem de eylemsel düzlemde kırılğan bir uygulama alanı olarak konumlanmaktadır.

İnsan haklarının idealleri ile gerçekleri arasındaki boşluk, kapanması mümkün olmayan bir uçurum değildir. İnsan haklarının tarafsız bir kavram olmadığı; aksine, "savaşan bir inanç"¹²³ niteliği taşıdığı düşüncesinden hareketle, Bloch'un işaret ettiği umut ilkesi çerçevesinde insan haklarını gerçekleştirilebilir bir "somut ütopya" olarak değerlendirmek¹²⁴ ya da insan haklarıyla "toplumsal ütopyaları" birleştirmek¹²⁵ suretiyle bu idealler ile pratik gerçekler arasındaki mesafenin giderilmesi ve "daha iyi bir dünyanın temelleri"nin atılması mümkündür. İnsan hakları ihlallerinin yaygın olduğu bir dünyada, Holloway'in belirttiği üzere çıkış noktası olarak, "kusurlu bulduğumuz dünyayı reddetmek, aleyhimize işlediğini hissettiğimiz dünyanın

¹²² Benhabib, *Zor Zamanlarda İnsan Hakları*, 62.

¹²³ Freeman, *İnsan Hakları*, x.

¹²⁴ Bloch'a göre, umut salt bir duygu değil, öğrenilmesi gereken bilinçli bir eylem biçimidir; ütopya ise, gerçekleşmesi mümkün olmayan soyut bir ideal değil, tarihsel potansiyellerin bilinçli dayalı pratik aracılığıyla inşa edildiği somut bir süreçtir. Bu yaklaşıma ilişkin ayrıntılı değerlendirmeler için bkz. Ernst Bloch, *Umut İlkesi*: Cilt 1, çev. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007).

¹²⁵ Bloch, *Natural Law*, xxix.

aleyhinde olmak”¹²⁶, insan haklarının söylemsel egemenliğinin eylemsel düzlemde de hayata geçirilmesi açısından yaklaşımsal bir başlangıç noktası teşkil edebilir. Bu doğrultuda, insan hakları ihlallerine karşı, yine insan haklarının kendi normatif gücüne ve meşruiyet zeminine dayanarak, küresel bir sivil toplum dayanışmasıyla mücadele etmek mümkündür.

SONUÇ

İnsan hakları, tarihsel olarak tiranlığa, zorbalığa ve haksız iktidar pratiklerine karşı verilen uzun erimli mücadelelerin ürünü olarak ortaya çıkmış; modern devletin iktidar pratiklerinin meşruiyetini değerlendirmede başvurulan temel referans kavramlardan biri haline gelmiştir. Modern siyasal ve hukuksal felsefe ile düşüncenin en temel kavramlarından biri olan insan hakları, teorik ve normatif düzeyde söylemsel bir egemenliğe ulaşmasına karşın, pratik düzeyde kalıcı bir kırılma sergileyen çelişkili bir yapı arz etmektedir. Söylemsel egemenlik ile eylemsel kırılma arasındaki çelişkinin ve gerilimin yapısal bir nitelik taşıdığı ve tarihsel, kuramsal, siyasal ve kurumsal dinamiklerle örüldüğü açıkça görülmektedir. İnsan hakları, ne yalnızca normatif bir ideal ne de salt hukuki bir kategoriyle sınırlanabilir; tarihselliği ve siyasal-toplumsal bağlarıyla birlikte anlaşılması gereken çok katmanlı ve dinamik bir mücadele alanı olarak varlığını sürdürmektedir.

İnsan hakları düşüncesi, Antik Çağ’ın doğal hukuk anlayışlarından başlayarak, özellikle erken modern dönemdeki radikal siyasal dönüşümlerin etkisiyle “doğal haklar” söylemi etrafında şekillenmiş ve somutlaşmış; 18. yüzyılın hak bildireleriyle birlikte pozitif hukuk normlarına dönüşmüştür. Ancak bu tarihsel seyir, her zaman doğrusal bir biçimde ilerlememiş; aksine çelişkiler, kopuşlar ve gerilemelerle iç içe geçmiş diyalektik bir gelişim çizgisi izlenmiştir. Doğal hakların pozitif hukuka dönüşmesiyle birlikte devrimci dinamiklerini yitirmesi ve bu dönüşümün hem pozitivist hukuk anlayışlarının hem de siyasal iktidarların müdahalesine açık hâle gelmeleriyle sonuçlanması, bu hakların tarihsel olarak taşıdığı eleştirel potansiyelin zamanla törpülenmesine yol açmıştır. Bu bağlamda, muhtelif düşünce çizgile-

¹²⁶ John Holloway, İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek, çev. Pelin Siral (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 13.

rinde yer alan düşünürlerin yönelttiği eleştiriler, insan haklarının içerdiği felsefi ve ideolojik gerilimleri açığa çıkarmıştır.

Modern insan hakları rejimi, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında gelişen uluslararası hukuk belgeleriyle birlikte kurumsallaşarak, insan haklarını küresel düzeyde söylemsel bir egemenlik konumuna taşımıştır. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nden başlayarak günümüze kadar uzanan yüzlerce uluslararası insan hakları belgesi, insan haklarını yalnızca ulusal değil, aynı zamanda evrensel normlar haline getirmiş ve evrensel bir referans çerçevesine yerleştirmiştir. Bu belgeler aracılığıyla hak kategorileri de önemli ölçüde genişlemiş; çok sayıda yeni hak bu çerçevenin parçası hâline gelmiştir. Ancak bu söylemsel yaygınlık, zamanla insan hakları kavramının sınırlarını muğlaklaştıran ve taşıyıcılığını zorlaştıran bir "hak enflasyonu"na da yol açmıştır. Öte yandan, söylemsel düzeydeki bu genişleme, hakların uygulama düzeyinde aynı ölçüde güvence altına alındığı anlamına gelmemektedir. Başka bir ifadeyle, uluslararası insan hakları hukukunun ve rejiminin gelişimi, insan hakları karşısında devletlerin iç egemenliğini sınırlamaya yönelik önemli bir adım olsa da, bu rejimin etkili ve bağlayıcı bir koruma kapasitesi sunduğu yönündeki beklenti, uygulamada tam olarak karşılık bulmamıştır.

İnsan haklarının eylemsel düzeyde kırılgn olmasının temel nedenlerinden biri, bu hakları tanıyan ve korumakla yükümlü olan başat aktörün -yani devletin- aynı zamanda en yaygın ihlâl edici olmasıdır. Devletin hem garantör hem ihlalcı konumda bulunması, insan haklarının doğasında var olan yapısal bir paradoksa işaret eder. Özellikle olağanüstü yönetim biçimlerinin veya istisna rejimlerinin hukuk düzeni içinde işlerlik kazanması, bu gerilimi daha görünür ve derinlikli hâle getirir. Bu tür dönemlerde hukuk, kendi sınırları dışındaki istisnai alanı içselleştirerek insan haklarının yasal zeminlerini içeriden aşındırır ve uygulama güvencelerini zayıflatır.

Devletin iç hukukundaki bu kırılgnlık, uluslararası insan hakları hukukunun gelişimini zorunlu kılmıştır. Ancak bu düzlemde de egemenlik ilkesi, iç işlerine karışmama normu ve rıza esaslı kurumsal yapı, insan haklarının etkin biçimde korunmasını sınırlandırmaktadır. Uluslararası düzeyde insan haklarının korunması büyük ölçüde devletlerin rızasına ve işbirliğine bağlıdır. Bu bağlamda, uluslararası mekanizmalara

rın hukuksal güvenceleri ve yaptırım kapasiteleri sınırlı kalmakta; devletler, zaman zaman bu mekanizmaları tanımama veya etkisizleştirme yoluna başvurmaktadır. Sonuç olarak, insan hakları, evrensel düzeyde tanınan normlar olmakla birlikte, hâlâ devlet merkezli egemenlik anlayışı çerçevesinde değerlendirilmekte ve çoğunlukla devletler tarafından ihlal edilmektedir. Son dönemde küresel ölçekte, iltica, göç ve güvenlik gibi sorunların merkez hâline geldiği ya da araçsallaştırıldığı siyasal konjonktürde gelişen otoriterleşme eğilimleri, demokrasi krizleri ve istisna rejimlerine dayalı devlet politikaları; insan haklarının normatif ve söylemsel düzlemdeki egemenliğini zayıflatmakta, uygulama düzeyindeki kırılgenliğini ise daha da derinleştirmektedir.

İnsan hakları, teorik temelleri ve tarihsel gelişiminden beslenen içkin yapısal nedenlerle ve dışsal siyasal koşulların yarattığı çok katmanlı etkilerle, söylemsel egemenlik ile eylemsel kırılgenlik arasında salınan bir gerilim hattı boyunca varlığını sürdürmektedir. Var olan çelişkiler ve kırılgenlikler, yalnızca siyasal niyetlerin ya da kurumsal eksikliklerin sonucu değil; insan haklarının tarihsel gelişimi boyunca biriken yapısal gerilimlerin günümüzdeki yansımalarıdır. Bu nedenle, insan haklarının yalnızca normatif belgeler yoluyla değil, aynı zamanda bu normların toplumsal karşılığını güçlendirecek siyasal ve ahlaki bir zemin üzerinde; toplumsal adalet mücadeleleri, siyasal katılım süreçleri ve kolektif bilinç aracılığıyla gerçekleştirilmesi ve güçlendirilmesi gerekmektedir. Çünkü insan haklarının asli gücü, yalnızca metinlerdeki üstün normatif konumuna değil, aynı zamanda haksızlıklara karşı geliştirilen toplumsal mücadelelere, tarihsel hafızaya ve özgürlük taleplerine dayanmaktadır. Bu nedenle insan hakları, haksızlık karşısında biriken tarihsel ve kolektif deneyimlerin ürünü; bu deneyimlere dayanan siyasal, hukuksal ve etik bir projedir. Bu anlamda, insan hakları sabit ve tamamlanmış bir sistem değil, bu deneyimlerin tahayyüllerinden beslenen ve gerçekleşebilir bir ütopyadır. Bu ütopya, gerçeklikten kopuk, salt soyut bir ideal değil; somut mücadelelerin hedefi olan, dönüştürülebilir bir gelecek tahayyülüdür. Dolayısıyla, söylemsel egemenliği eylemsel gerçeklikle buluşturacak her türlü çaba ve mücadele, insan haklarının hem anlamını hem de etkisini yeniden inşa edecektir.

YAZAR BEYANI	
Mali Destek/Teşekkür	Bulunmamaktadır.

Beyanı:	
Yazarların Katkıları	Eserin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.
Çıkar Çatışması/Ortak Çıkar Beyanı	Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması veya ortak çıkar beyan edilmemiştir.
Etik Kurul Onayı:	Gerekmemektedir.

KAYNAKÇA

- Agamben, Giorgio. İstisna Hali, Çeviren Kemal Atakay, İstanbul: Otonom Yayınları, 2006.
- Akal, Cemal Bali, “Bir Devlet Kuramı İçin Giriş”. İçinde Devlet Kuramı, ed. Cemal Bali Akal, 13-30. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2000.
- Algan, Bülent. İnsan Hakları Kavramsal ve Kurumsal Çerçeve. Ankara: Adalet Yayınları, 2023.
- Alston, Philip. “The Universal Declaration at 35: Western and Pässe or Alive and Universal”. The Review of the International Commission of Jurists. 31 (1983): 60–70.
- Alston, Philip. “The Populist Challenge to Human Rights”. Journal of Human Rights Practice. 9/1 (2017): 1-15.
- Arendt, Hannah. Totalitarizmin Kaynakları 2: Emperyalizm, Çeviren Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Bauman, Zygmunt. Postmodern Etik, Çeviren Alev Türker, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Becker, Michael A.. “Crisis in Gaza: South Africa v Israel at the International Court of Justice (or the Unbearable Lightness of Provisional Measures)”. Melbourne Journal of International Law. 25/2 (2025): 1-59, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5018178>.
- Bedau, Hugo Adam. “Anarchical Fallacies’: Bentham’s Attack on Human Rights”. Human Rights Quarterly. 22/1 (2000): 261–279.
- Benhabib, Şeyla. Zor Zamanlarda İnsan Hakları: Buhran Çağında Haysiyet, Çeviren Barış Yıldırım, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Bloch, Ernst. Natural Law and Human Dignity, Translated Dennis J. Schmidt, Cambridge: The MIT Press, 1987.
- Bloch, Ernst. Umut İlkesi: Cilt 1, Çeviren Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Burke, Edmund. Reflections on the Revolution in France, Edited J. G. A. Pocock, Indianapolis: Hackett Publishing, 1987.
- Clapham, Andrew. İnsan Hakları, Çeviren Hakan Gür, Ankara: Dost Kitabevi, 2010.
- Dasgupta, Partha. An Inquiry into Well-Being and Destitution, Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Dolinger, Jacob. “The Failure of the Universal Declaration of Human Rights”. University of Miami Inter-American Law Review. 47/2 (2016): 164-199.

- Donnelly, Jack. Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları, Çeviren Mustafa Erdoğan ve Levent Korkut, Ankara: Yetkin Yayınları, 1995.
- Donnelly, Jack ve Daniel J. Whelan, International Human Rights. London: Routledge Press, 2017.
- Douzinis, Costas. İnsan Haklarının Sonu: Yeni Binyılda Eleştirel Hukuk Kuramı, Çeviren Kasım Akbaş ve Umre Deniz Tuna, Ankara: Dipnot Yayınları, 2018.
- Erdoğan, Mustafa. İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku. Ankara: Orion Kitabevi, 2007.
- Finnis, John. Natural Law and Natural Rights. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Freeman, Michael. İnsan Hakları: Disiplinlerarası Bir Yaklaşım, Çeviren A. Erkan Koca ve Asena Topçubaşı, Ankara: Birleşik Yayınları, 2008.
- Gilmour, Andrew. "The global backlash against human rights", (Erişim Tarihi 01.11.2024), <https://www.ohchr.org/en/statements-and-speeches/2018/06/global-backlash-against-human-rights>.
- Gross, Oren, Fionnuala Ni Aolain. Law in Times of Crisis: Emergency Powers in Theory and Practice. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Grote, Rainer, "Current Issues and Common Challenges for the Protection of Human Rights in Europe, the Americas, and Africa". İçinde The Impact of the Inter-American Human Rights System: Transformations on the Ground, ed. Armin von Bogdandy, and others, 76-99. Oxford/New York: Oxford University Press, 2024.
- Habermas, Jürgen. Theory and Practice, Translated John Viertel, Boston: Beacon Press, 1973.
- Hamelink, Cees J.. İletişim ve İnsan Hakları: İletişimsel Adalete Doğru, Çeviren Hamza Eren Sarıçam, İstanbul: Lejand Yayınları, 2025.
- Haule, Romuald R.. "Some Reflections on the Foundation of Human Rights – Are Human Rights an Alternative to Moral Values?". Max Planck Yearbook of United Nations Law. 10 (2006): 367-395.
- Helfer, Laurence R.. "Populism and International Human Rights Law Institutions: A Survival Guide". İçinde Human Rights in a Time of Populism: Challenges and Responses, ed. Gerald L. Neuman, 218-249. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Henkin, Louis. The Age of Rights. New York: Columbia University Press, 1990.
- Higgins, Rosalyn. Problems and Process: International Law and How We Use It. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Holloway, John. İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek, Çeviren Pelin Siral, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

- Ionescu, Ghita ve Ernest Gellner, "Introduction". İçinde *Populism: Its Meanings and National Characteristics*, ed. Ghita Ionescu ve Ernest Gellner, 1-5. London: Weidenfeld and Nicolson, London, 1969.
- Kaboğlu, İbrahim Ö.. *Özgürlükler Hukuku*. Ankara: İmge Kitabevi, 2002.
- Kymlicka, Will. *Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Çeviren Abdullah Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010.
- Marx, Karl. *Yahudi Sorunu, Çeviren Sol Yayınları Yayın Kurulu*, Ankara: Sol Yayınları, 1997.
- Miller-Idriss, Cynthia. "The Global Dimensions of Populist Nationalism". *The International Spectator*. 54/2 (2019): 17-34.
- Morsink, Johannes. *The Universal Declaration of Human Rights: Origins, Drafting, and Intent*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999.
- Moyn, Samuel. *The Last Utopia: Human Rights in History*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2010.
- Mudde, Cas. "Fighting the system? Populist radical right parties and party system change". *Party Politics*. 20/2 (2014): 217-226.
- Müller, Jan-Werner. *Popülizm Nedir?, Çeviren Onur Yıldız*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Preuss, Ulrich K. Preuss. "The Force, Frailty, and Future of Human Rights under Globalization". *Theoretical Inquiries in Law*. 1/2 (2000): 283-306.
- Psner, Eric A.. *The Twilight of Human Rights Law*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Quintavalla, Alberto ve Klaus Heine. "Priorities and Human Rights". *The International Journal of Human Rights*. 23/4 (2019): 679-697.
- Rummel, Rudolph J.. *Death by Government*. New Brunswick: Transaction, 1994.
- Sancar, Mithat. "Devlet Aklı" Kısacasında Hukuk Devleti. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Sandel, Michael J.. *Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?, Çeviren Mehmet Kocaoğlu*, Ankara: BigBang Yayınları, 2013.
- Santos, Boaventura de Sousa. "If God Were a Human Rights Activist: Human Rights and the Challenge of Political Theologies Is Humanity Enough? The Secular Theology of Human Rights". *Law, Social Justice and Global Development Journal*, 1 (2009): 1-42, http://www.go.warwick.ac.uk/elj/lgd/2009_1/santos.
- Santos, Boaventura De Sousa, "Human Rights: A Fragile Hegemony". İçinde *Human Rights ve Diverse Societies: Challenges and Possibilities*, ed. François Crépeau and Colleen Sheppard, 17-25. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2013.

- Schmitt, Carl. *Siyasi İlahiyat: Egemenlik Kuramı Üzerine Dört Bölüm*, Çeviren A. Emre Zeybekoğlu, Ankara: Dost Yayınları, 2005.
- Sen, Amartya. "Universal Truths: Human Rights and the Westernizing Illusion". *Harvard International Review*. 20/3 (1998): 40-43.
- Sen, Amartya. *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Sen, Amartya. "Elements of a Theory of Human Rights". *Philosophy & Public Affairs*. 32/4 (2004): 315-356.
- Simmel, Georg. *Modern Kültürde Çatışma*, Çeviren Tanıl Bora, Nazile Kalaycı ve Elçin Gen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Taylor, Charles, "Tanınma Politikası". *İçinde Çokkültürcülük: Tanınma Politikası*, haz. Amy Gutmann, Çeviren Yurdanur Salman, 46-93. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Theilen, Jens T.. "The Inflation of Human Rights: A Deconstruction". *Leiden Journal of International Law*. 34/4 (2021): 831-854.
- Tilly, Charles. *Kolektif Şiddet Siyaseti*, Çeviren Seda Özel, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009.
- Verdeja, Ernesto. "The Gaza Genocide in Five Crises". *Journal of Genocide Research*. 2025: 1-23, doi:10.1080/14623528.2025.2452707.

